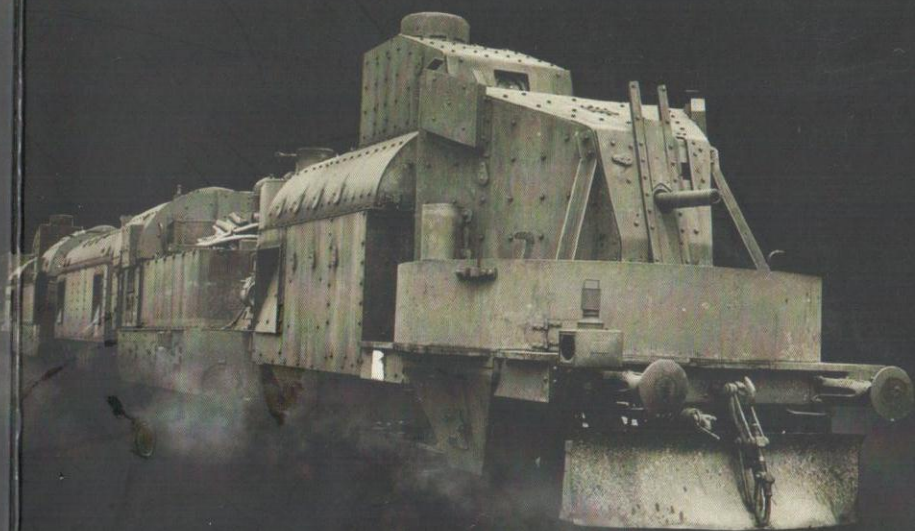

YALAMA

*350 müstəqillik şəhidimiz haqqında
sənədli povest*

Arif

ƏLİYEV

altun kitab

Arif Əliyev

YALAMA

*27 aprel 1920-ci ildə işğalçı
Qırmızı Ordu ilə
qeyri-bərabər döyüşdə həyatlarından keçmiş
gənc Azərbaycan əsgərlərinin
xatirəsinə ithaf olunur*

MƏCBURİ NÜSXƏ

№ _____

F. Köçərli adına
Respublika Uşaq
KİTABXANASI

102932

altun kitab

63.3 (5 Aze) + 84 (5 Aze)

2 65

Arif Əliyev
Yalama

Bakı, «Altun kitab» – 2017, 160 səh.

Redaktor: *Rafiq İsmayılov*
Bədii tərtibat: *Arzu Quliyeva*
Korrektor: *Aqşin Ələddinoğlu*

© «Altun kitab» MMC – 2017
www.altunkitab.az
www.login.az

ISBN 978-9952-24-308-6

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı bir hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən.....	5
Proloq əvəzi.....	9
I. Paraddan – cəbhəyə	11
II. Əsgəran keçidi	30
III. Keşişkənd əməliyyatı	63
IV. Bir çay vardır, adı Samur.....	74
V. İşğal	116
VI. Ölümdən sonra həyat.....	156
Epiloq əvəzi	158

Müəllifdən

«Yalamanın müdafiəçiləri... başa düşürlər ki, rusların qarşısını kəsməyə cəhd göstərsələr, bu onların əksəriyyəti üçün son döyüş olacaq. Ancaq Vətən təəssübü, əsgər şərəfi həyat eşqinə üstün gəlir».

(«Ayna.az», noyabr, 2016)

Əsgərlər vurulanda yox, unudulanda ölürlər.

Yalama stansiyasında XI Qırmızı Ordunun zirehli qatlarınının yolunu kəsmiş, son nəfəsinədək döyüş mövqeyindən çəkilməmiş qəhrəman əsgərlərimiz haqqında az adamın məlumatı var. Amma «onlar unudulublar» demək düzgün olmazdı. Unutmaq üçün – tanımaq lazımdır. Bizsə onları tanımamışıq. Əksəriyyətinin adını belə bilmirik və bəlkə, heç zaman bilməyəcəyik. Bu adların sahiblərinin, çoxu 19-20 yaşında olan gənclərimizin ləyaqətsiz həyatla şərəfli ölüm arasında etdikləri şüurlu seçim barədə həqiqət bir əsr bizdən gizlədilib.

Sovet Rusiyasının məqsədi sadə və aydın olub: şimal qonşumuz Azərbaycana yeritdiyi ordunun «işğalçı» adlandırılmasını istəməyib, həmişə, hər yerdə onu «xilaskar» kimi qələmə verib. Buna görə də tarixi saxtalaşdırıb; inadla, bütün mümkün vasitələrlə hamıya təlqin etməyə çalışıb ki, Qırmızı Ordu ölkəmizə soxulmayıb, dəvətlə gəlib, Samurdan Bakıya qədər müqavimət görmədən irəliləyib, yolboyu Azərbaycan

əsgərlərini əsir götürə-götürə, stansiyalarda mitinq keçirə-keçirə Bakıya daxil olub və paytaxtda gül-çiçəklə qarşılıb. Bu əfsanənin yaradılmasında iştirak edən və onu yaşadan soydaşlarımızın isə bəzisinin öz əli həmin gənclərin qanına bulaşmış, bəzisi rahatlığını qorumaq naminə, bəzisi qorxduğu üçün susub, lakin əksəriyyət, gerçəkdən, xəbərsiz olub, sovet təbliğatına inanmış. Həqiqəti bilənlər və söyləmək istəyənlər də tapılıb, amma onlardan kimisinin özü, kimisinin səsi «quyunun dibinə» düşüb.

«Təbliğət» sözünü sevməsək də, onun kütləvi şüura təsir gücünü inkar edə bilmərik. 1990-cı ilin qışında Moskvanın planları alınsaydı, onilliklərlə yorulmadan təbliğət aparmaqla gələcək nəsilləri də inandırmaq mümkün idi ki, 20 yanvarda rus tankları Bakıya xalqımızın xilaskarı kimi daxil olub və millət bu tankları gül-çiçəklə qarşılayıb. «Mümkünsüzdü» deməyin. Tarixin gülməyi gələr. Ən yaxın keçmişimizi, Yanvar qırğınından cəmi 21 ay sonra Azərbaycanın müstəqilliyi əleyhinə səs verən deputatlarımızı yada salın.

Belə bir haqsızlıq sizi ağrıdarmı? Əlbəttə. Çoxlarınız o tankların qabağında «canlı barrikadalar»da dayanmışsınız. İndi təsəvvür edin, Azərbaycanın müstəqilliyinin ömrünü cəmi bir neçə saat uzatmaq üçün həyatlarını vermiş, nəinki məzarları qalmamış, heç həlak olduqları yerdə xatirə lövhəsi də qoyulmamış gənclərimizin ruhları necə göynəyir! Ədaləti bərpa etmək, vicdanımızı böyük bir ləkədən təmizləmək şansını niyə əldən verməliyik?!

Mən bu povestdə «ittiham tərəfi»nin şahidi kimi çıxış etmirəm. Azərbaycan – Qarabağ, Yalama, Bakı müdafiəçiləri, Gəncə, Şəki, Quba üsyançıları kimi mərd oğullar doğub. Eyni zamanda yüzlərlə qorxaq, yaltaq, siyasətbaz və satqın yetişdirib. Biz birincilərlə həmrəyliyimizi nümayiş etdirməklə yanaşı, ikincilərlə də qohumluq əlaqələrimizi inkar edə bilmərik. «Yaxşısı mənimdir, pisi özgənin» formulu burada işə keçmir. Biz mərdlərimiz və qorxaqlarımızla, qəhrəmanlarımız və satqınlarımızla eyni xalqın nümayəndələriyik, istəsək də, istəməsək də, bir Vətəni bölüşür, onun taleyini həll edirik. Və əgər zaman-zaman məmləkətimizdə ikincilər birincilərə üstün gəliblərsə, gəlirlərsə, məğlubiyyətlərimizin məsuliyyətini başqa tərəfin üstünə atmaqla heç nəyi dəyişmirik, çünki xalq olaraq bu məğlubiyyətlərin acısını hamımız çəkirik, tənəsinə hamımız dözüürük.

Beləcə, xalqı bütöv bir toplum şəklində xarakterizə etməyə çalışanda görürsən ki, onun məşəqqətli taleyinə acımaqla, uğursuzluqlara yanmaqla, günahsız qurbanları xatırlayaraq soyqırımlara abidələr ucaltmaqla qürurlu millət formalaşdırmaq, məğrur və ləyaqətli vətəndaş yetişdirmək olmur. Bunun üçün qəhrəmanlıq tarixini bilmək, nəsillərə örnək olacaq fədakarlarımızın xatirəsini yaşatmağı bacarmaq, onlara da heykəl qoymaq lazımdır.

Millət öz böyüklüyünü torpaqlarının genişliyi, yoxsa ruhunun ucalığı ilə təsdiq etməlidir? Əlbəttə, bu əsərin qəhrəmanı kimi deyə bilərsiniz ki, «nə fərqi var:

torpaq da ruhdur». Amma onun sonrakı sözlərinə də diqqət yetirin: «Fərqi ondadır ki, torpağı özünlə daşıya bilmirsən. Ruhunsa, hara getsən, içindədir, sənindədir».

Mənsə sözümü çox sevdiyim fransız yazıçısı, hərbi təyyarəçi, öz əsərlərinin qəhrəmanı Sent-Ekzin (Antuan de Sent-Ekzüperi) əbədi sualları ilə bitirirəm (yoxsa başlayıram?): niyə insan tabeliyində olan, həm də özünə dost saydığı adamları aşkar ölümə göndərir? Və niyə yüzlərlə gənc əvvəlcədən uduzmuş döyüşdə canından keçməyə razı olur?..

PROLOQ ƏVƏZİ

«Bizim hərbi qüvvələrimiz öz xalqının şanlı döyüş keçmişindən xəbərdar olmalıdır. Bu xalq dünya tarixinə qəhrəmanlıqlarla dolu bir çox səhifələr yazıb. Avropa millətləri həmin qəhrəmanlıqları unutmuşlar, onlar haqqında danışmırlar. Lakin mənə elə gəlir ki, biz bunu hamıdan az xatırlayır, bu bərdə, bəlkə də, hamıdan az danışırıq. Yüz ildən artıq çəkən rus hökmranlığından azad olmuş türk xalqının yadına salmaq lazımdır ki, biz heç də həmişə başqalarının əlinin altında olmamışıq, əksinə, öz iradəmizi Avropaya və Asiyaya diktə etmişik».

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
hərbiyyə naziri, general Səməd bəy Mehmandarov*

I. PARADDAN – CƏBHƏYƏ

«Nazirlər Şurasının sədri
N.Yusifbəyliyə.

Zəngəzur qəza rəisindən teleqram almışıq: ...ermənilər güclü kəşfiyyat aparırlar, dəqiq məlumatlara görə, bütün cəbhəboyu hücum hazırlayırlar. Əsas məqsədləri Qarabağla birləşməkdir...

*Qarabağın general-qubernatoru
X.Sultanov,*

dəstə rəisi general T.Novruzov.

22 mart 1920-ci il».

Zəngəzur səfərindən Bakıya qayıtmış ordu Novruz bayramı münasibətilə parad-nümayişə hazırlayırdı. Alayların seyrəlmiş sıraları yeni çağırışçılarla doldurulurdu, onlara gecə-gündüz təlim keçilirdi, ağzı əyilmiş çəkmələr, süzülmüş şalvarlar, nimdaş kitellər, tərdən duz kəsmiş papaqlar təzələri ilə əvəzlənirdi. Nahardan sonra verilən qısa fasilədə hərə bir tərəfə çəkilib silahını sürtə-sürtə parıldadırdı. Kiçik zabitlər bir-biri ilə bəhsə girir, mərc kəsirdilər: parad günü kimin dəstəsi meydandan daha yaxşı keçsə, çox təriflənsə, qalanlar bir ay onun yerinə növbə çəkəcəkdilər.

Nəhayət, çoxdan gözlənilən həmin gün yetişdi. Krasnovodskaya¹ və Merkuryevskaya² küçələrinin kəsişməsində, hərbiyyə nazirliyinin qarşısındakı meydan səhər tezdən sulanıb süpürüldü. Meydanın girişində qoşun hissələri ard-arda düzüldü. Öndə Bakı, Göyçay və Quba piyada alaylarının dəstələri, hərbiyyə məktəbinin, istehkamçılar məktəbinin müdavimləri və ehtiyat polis qüvvələri dayanmışdılar. Sonra 1-ci Tatar alayının süvariləri, 2-ci artilleriya briqadasının, süvari-dağ divizionunun, yüngül artilleriya divizionunun hissələri sıralanmışdı. Lap axırda altı zirehli avtomobil durmuşdu, sağ tərəfdə, Xəzərin sahilində isə «Qars» və «Ərdəhan» hərbi gəmiləri reyde çıxarılmışdı.

Sahil bağı, yan küçələr, evlərin damları adamla dolu idi. Binaların qarşısından xalı-xalça, cecim, üzərinə iri ağ hərflərlə şüar yazılmış qırmızı parçalar asılmışdı, dükanların böyrünə, alaqaçlara üçrəngli, ulduzlu-ayparalı bayraqlar sancılmışdı. Açıq pəncərələrdən qadınlar əl edir, bəziləri dəsmal yelləyirdilər, uşaqlar sərçə topaları kimi ağacların budaqlarına qonub cıvıldaşırdılar.

Mən zabit yoldaşlarımla birgə Quba batalyonunun önündə dayanmışdım. Son yarım ildə çox döyüzlərdə olmuşdum, heç vaxt savaşa qabağı bu qədər həyəcan keçirməmişdim, ürəyim belə çırpınmamışdı.

¹ Hazırda Səməd Vurğun küçəsi

² Hazırda Zərifə Əliyeva prospekti

Hökumətimizin sədri və sevimli müdafiə nazirimiz eyvanda görünəndə alqışlar qopdu, şüarlar səsləndi. Sonra tədricən ətrafa sakitlik çökdü. Kimsənin cıncırı çıxmırdı, yalnız küləyin oynatdığı bayraqlar pıçıldayırdı.

Nazirliyin binası qarşısında ağ atın üstündə general Əliğa Şıxlinski görsəndi. O, qoşun hissələrinin arası ilə gəzir, hər hissənin qabağında dayanıb «Mərhəbə, əsgər!» deyə parad iştirakçılarını salamlayırdı. Əsgərlər cavabında ciyərlərini hava ilə doldurub qışqırırdılar: «Çox sağ ol!» Baxış bitəndən sonra general öz yerinə qayıtdı və uca səslə komanda verdi:

– Bayraqdarlar, irəli!

Zabitlər paradı qəbul edən komandanın əmrini dalğa-dalğa ötürdülər. Milli marşın sədaları yüksəldi:

«Azərbaycan! Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni...»

Qoşun hərəkətə gəldi.

Növbə bizim dəstəməizə çatanda ayaqlarım öz-özünə yerindən qopdu. İlk dəfə idi paradda iştirak edirdim. Mən yerimirdim, uçurdum. Qarşı cərgələrdə əsgərlərin çiyinlərindəki tüfənglərin süngüləri günəş şüaları altında bərq vururdu, onların sehrli işığı adamı çəkib öz arxasınca aparırdı. Bilməzdim ki, sadəcə, mahnı oxuya-oxuya təpiyini yerə döyməklə insanın qanı belə qaynaya bilər! İndi biz ayrı-ayrı bölüklər, dəstələr, alaylar deyildik; sonadək dərk etmədiyimiz və çox vaxt fərqli yozduğumuz ümumi bir həqiqətin, vahid məqsədin

təntənəsi uğrunda ölümə getməyə hazır olan monolit qüvvə idik. Belə vəziyyətdə ən mücərrəd anlayışlar da konkretləşir, gözlə görəcəyin qədər aydın cizgilər alır. Üzünə vuran küləyin iyində Vətənin iyini duya, yanaşı addımladığın yoldaşının pörtmüş sifətində millətin rəngini görə bilirsən. Tamaşaya toplaşanlarla bərabər «Eşq olsun!», «Yaşasın!», «Var olsun!» qışqırmaqdan, onlara qoşulub sevincindən ağlamaqdan özünü güclə saxlayırsan.

Qoşun hissələri növbə ilə nazirlik binasının qarşısından keçib üzüyuxarı Bazarnaya³ küçəsinə çıxır və Salyan kazarmalarına doğru hərəkət edirdi. Yol kənarına düzülmüş insanlar bizi alqışlarla, təbriklərlə qarşılayırdılar. Xalq öz ordusuna məhəbbət və minnətdarlığını izhar edirdi, əsgərlərin başına gül-çiçək səpələyirdi. Cavanlar qucaqlaşib öpüşür, yaşlılar əllərini cütləyib dua oxuyurdular. Uşaqlarsa səf bağlayıb qollarını yelləyə-yelləyə arxamızca gəlirdilər.

Birdən mənə elə gəldi ki, səkidə kimsə adımı çəkdi:

– Yaşasın qəhrəman Ağaəli Babazadə!

Başımı səsə döndərəndə qıraqları xəzlə bəzədilmiş uzun, məxmər arxalıqda gənc bir qadının gülə-gülə mənə əl etdiyini gördüm.

Bu arxalığı hamilə olduğunu biləndə həmin qadına özüm hədiyyə almışdım.

Onu paradda görməyim elə gözlənilməz oldu ki, bir anlığa çaşdım, ayağım büdrədi, amma tez özümü düzəltdim.

³ Hazırda Azərbaycan prospekti

***

Kazarmada işlərimi bitirən kimi buraxılış vərəqəmi imzaladırb Bazarnaya küçəsinə – Səftər müəllimgilə qaçdım. Növbətçi təyin olunanlardan başqa, bütün zabıtlərə Novruz bayramı münasibətilə birgünlük istirahət vermişdilər. Kim istəsə evinə, yaxud qohumlarının yanına bayramı qeyd etməyə gedə bilərdi.

Səftər müəllim məndən 8 yaş böyük dayım qızını almışdı, Bakıda ən yaxın qohumlarımız onlar idilər. Bizimkilər şəhərə gələndə həmişə bu mehriban müəllim ailəsində məskən salırdılar.

İndi də Nərgiz Bakıya, yəqin, dayımla gəlmişdi və heç şübhəsiz, Səftər müəllimgildə oturub yolumu gözləyirdi.

Dayım haqqında ayrıca danışmaq istəyirəm. O, Quba qəzasının ən hörmətli kişilərindəndir, mənim üçünsə ata da olub, böyük qardaş da, müəllim də, dost da. 1905-ci ildə ermənilər axşamqabağı dükkanı bağlayıb evə qayıdan atamla böyük qardaşımı qarımızın ağzındaca güllə ilə vurub öldürdülər. Yaxşı yadımdadı, avqust ayı idi, ertəsi gün mənim 9 yaşım tamam olacaqdı, səhər tezdən hamımız ailəliklə bulaq başına çıxacaqdıq, atam kabab bişirəcəkdi, biz yeyəcəkdik. O vaxtdan bəri bir dəfə də olsun yaşımı qeyd etməmişəm. Gecəynən dayım və mərdliyi ilə bütün qəzada ad çıxarmış dostu Həmdulla əfəndi⁴ Qubaya gəldilər.

⁴ Həmdulla Əfəndizadə (1880-1927) – sonradan Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarında biri, ADR parlamentinin üzvü, sovet dönəmində Quba üsyanının başçısı

Yası özləri yola verdilər. Atamın ad günümə aldığı quzu yasa kəsildi. Dəfndən sonra evimizin qapısına qıfıl vurduq, dayım anamla məni götürüb Xaçmaza, öz yanına apardı. Həyatında bizə təzə ev tikdi, məni böyütdü, oxutdu, küçəmizdə yaşayan başqa bir dostunun qızı ilə evləndirdi. Evləndirdi deyəndə ki, seçimi özüm etdim, amma dayımın da ürəyindən oldu. Hərçənd Nərgiz əmindir ki, onu mənim beynimə məhz dayım salıb.

Yolboyu özümü hazırlayırdım ki, içəri girən kimi əriməyim, üzümə ciddi ifadə verim və mənə demədən Bakıya gəlmiş üçün arvadımla sərt danışım. «Hələ bir bunun çıxardığı oyuna bax! «Yaşasın qəhrəman Ağəli Babazadə...» Göstərərəm sənə qəhrəmanlığımı!»

Qapını üzümə anam açdı. Onu görəndə dərhal sifətimin ifadəsini dəyişməli oldum. Gülümsəyib mızıldandım:

– Bunu xəbər eləyə bilməzdiniz?

Anam cavab vermədən boynuma sarıldı. Uşaqlıqdakı kimi, iyimi çəkdi. Səsi çıxmırdı, yüngülcə çiyinləri titrəyirdi. Məni də qəhər boğdu.

– Di bəsdir. Bəsdir, ağlamaq nəyə lazımdır? Yaxşı eləyib gəlmisiniz, əcəb eləyib xəbər verməmişsiniz.

Anam, nəhayət, toxtayıb məni özündən araladı. Üzüümü, saçlarımı sığallayan əlindən öpdüm.

– Buna bax, beş aydır evdən çıxıb, gör mənə birinci sözü nə olur? Yox bir, səndən icazə alacaqdım!

– İcazə niyə, ay ana? Sadəcə, gözlənilməz oldu...

– Şikayətini arvadına eləyərsən. Qoymadı dayın ismarlasın.

Anam heç vaxt Nərgizi adı ilə çağırmazdı, şəraitdən asılı olaraq ya «qızım» deyərdi, ya da «arvadın».

Nərgizsə anamın arxasında dayanıb növbə gözləyirdi. Bilmirəm, çoxdandır görüşmədiyimiz üçün darıxmışdım, ya hamiləlik qadınları doğrudan belə gözəlləşdirir, o mənə həmişəkindən daha cazibədar göründü. Könlümdən Nərgizi bərk-bərk qucaqlamaq keçdi. Hislərimi cilovlayıb tələsik onun əllərindən tutdum: anamın yanında bundan artığını edə bilməzdim.

– Nərgiz, istəyirəm elə bir hərəkət edim ki, məni, doğrudan, qəhrəman sayasan.

– Sən, həqiqətən, bizim qəhrəmanımızsan.

Yəqin, anam elə bildi, «bizim» deyəndə Nərgiz onunla özünü nəzərdə tutur. Amma mən başa düşürdüm ki, bu «biz» əslində kimə aiddir.

Sonra anam məni sual atəşinə tutdu. Artıq o, oğlunun həsrətini çəkməkdən üzülmüş bayaqkı kövrək qadın deyildi, həmişəki amiranə bəy qızı idi. Mən qısa cavablarla «atəş»dən yayınmağa çalışırdım: «Əvvəl Zəngəzurda vuruşduq, sonra üç aya yaxın Qarabağda olduq», «Yox, heç bir cızığım da yoxdur, vallah, yarımdan bir güllə də ötməyib», «Kim mənim xətrimə dəyə bilər ki!?», «Hə, göndərdiklərini aldım, çox sağ ol, corablar və əlcəklər lap yerinə düşdü» (əlcəkləri

başqasına verdiyimi deməyə cəsarətim çatmadı), «Narahat olma, ay ana, yeməyimiz də yaxşıdır, geyməyimiz də», «Hələ bilmirik, yaqın, Novruzdan sonra öz yerimizə qayıtarlar».

Nəhayət, anamın sualları tükəndi və o susdu. Bu o demək idi ki, sual növbəsi mənimdir.

– Səhər gəlmisiniz?

– Hə. Neçə gün idi ki, arvadın dəng eləmişdi: «Gedək, Ağəlini görək, gedək, bayramı bir yerdə keçirək, gedək, parada da baxaq...» Axır, saqqızımı oğurladı, boğcamı yıxdım...

Anam belədir: dilinə gətirməz ki, özünün də ürəyindən olub.

– ...Dayın axşam vağzaldan yola saldı. Dedi, Səftərə zəng vurub tapşırıcam, qarşıləsın. Arvadın and-aman elədi ki, bircə Ağəli bilməsın, sürprizdi-nədi, ondan hazırlamışam. Bütün gecəni qatarın taqqa-tukundan yata bilmədim. Səhər tezdən də Səftər bizi vağzaldan götürüb evə gətirdi... Nə idi o sürpriz, a qızım?

Nərgiz başını aşağı salıb kəlağayısının saçaqlarını didişirdi. Mən masanın altından onun ayağını basdım və mövzunu dəyişdim:

– Dayım necədir? Mənə sözü-zadı olmadı?

– Yox, dedi, arada özümüz telefonla danışırıq. Dayın, maşallah, yaxşıdır. Yaşı 55-i ötüb, ancaq çox qıvrıqdır. O yazığın da arvadı ağır xəstədir, illərdir, müalicəyə aparıb-gətirir, xeyri yoxdur. Özü də gəlmək istəyirdi,

mən gəldim deyə qalası oldu. Eşidirsən məni, a bala? Elə bil fikrin başqa yerdədir?

Yenə söhbəti çevirdim:

– Səftər müəllimgil hanı?

– Uşaqları da götürüb məktəbə gediblər. Novruz bayramı keçirirlər. Gələrlər indilərdə. Sənin fikrin hardadır, ay oğul?

Anam gəlininə baxdı (Nərgiz qızarıb üzünü çevirdi) və ayağa qalxdı:

– Yaxşı, mən bir az yatım. Qatarın səsi başıma düşüb, beynim küyüldəyir. Səni görməmiş gözümə yuxu getmədi. Sizsə, istəyirsiniz, gedin, gəzin. Əsl yaz hava-sıdır. Arvadına bu saat təmiz havada çox olmaq lazımdır.

Biz səssizcə evdən çıxdıq və yolu keçdik. Bayaqdan tək qalmaq istəyirdik, indisə sanki danışmağa söz tapmırdıq. Mehmanxanalarla, çayxana və restoranlarla əhatələnmiş Quru bağda⁵ həyat qaynayırdı. Paradın əhvali-ruhiyyəsi hələ duyulurdu, hərbi geyimdə olduğum üçün qarşıma çıxanlardan çoxu məni salamlayırdı. Bundan açıq-aşkar qürur duyan Nərgiz qoluma sığındı:

– Təsəvvür edirəm, hamilə qadınla yol gedən zabit kənardan necə qəribə görsənir.

– Nə demək istəyirsən?

⁵ Hazırda Fəvvarələr meydanı

– Demək istəyirəm, yəqin, planlarını pozmuşam ki, belə qaşqabaqlısan. Mən gəlməsəydim, sən də onlar kimi indi birini tapıb kefdə idin.

Nisbətən xəlvət yerdəki skamyada iki zabit iki sarışın qızla şirin-şirin söhbət edirdi.

– Buna deyərlər ki, qara məni basınca, mən qaranı basım. O nə hoqqa idi?

– Əslində, başqa şey qışqıracaqdım, Ağam, dilimdən bu çıxdı.

Təklidə Nərgiz mənə «Ağam» deyirdi. Bir dəfə anam eşitmişdi, adımı qısaltması acığına gəlmişdi.

– Nə qışqıracaqdın?

– Gələn paradda bilərsən.

Hirslə qolumu Nərgizin əlindən çəkdim:

– Bu vəziyyətdə yola çıxırsan, məsləhətləşmərsən də!

Nərgiz təzədən qoluma girdi.

– Niyə məsləhətləşmirəm? Məsələn, mən faytonla gəlməyin tərəfdarı idim. Bilirəm ki, anan qatarın nə səsini, nə iyini götürür. Özü razı olmadı, dedi, bu boyda yolu sənə silkələnmək olmaz, mən də qulaq asdım. Narahat olma, özümü quş kimi hiss edirəm. Səni görmək üçün lap qaça-qaça da gələrdim, Ağam.

– Bəs o?

– O da mənimlə qaçacaqdı.

Səsimi azca qaldırdım:

– Hər şeyi zarafata salma! İki ildir, uşaq həsrətindəyik.

– Yavaş, eşidir. Böyüyəndə anasının üstünə qışqırdığın üçün səndən heyfini çıxacaq.

– Qələt eləyəcək, dartıb qulaqlarını uzadaram, – dedim. Papağının altından uzun qulaqları görsənən, bir əlini bələkdən çıxarıb mənə barmaq silkələyən uşağı təsəvvürümə gətirdim və güldüm.

Nərgiz də güldü:

– Bax bu, başqa məsələ. Yığışdır qaşqabağını.

Biz parkda gəzir, yorulanda oturur, sonra yenə gəzirdik, gələcək övladımız (Nərgiz üçün fərqi yox idi, mənə oğlan istəyirdim) haqqında danışırıq. Onu necə sevəcəyimizi, bəsləyəcəyimizi təsəvvürümüze gətirirdik. Mən hətta oğlumuz ad fikirləşməyi təklif etdim. Nərgiz qəti razı olmadı:

– Uşağa doğulmamış ad qoymazlar, düşər-düşməzi olar.

Biz müsəlman kişiləri niyə beləyik? Arvadımıza məhəbbətimizi, nəvazişimizi uşaq vasitəsilə bildiririk, birbaşa deməyə utanırıq. Hətta başqasının yanında onun adını da çəkmirik, «uşaqların anası» deyirik. Bax indi də mənim içim sevgi sözləri ilə dolu idi. Nərgizlə yanaşı addımlaya-addımlaya onları ürəyimdə təkrar edirdim. Amma birini də dilimə gətirə bilmirdim. Sadəcə, tez-tez qolunu sıxırdım.

***

Ertəsi gün anamla və Nərgizlə sağollaşıb Salyan kazarmasına qayıtdım. Yolüstü poçtdan dayıma zəng etdim, dedim ki, Səftər müəllim onları yola salacaq, səhər qatar ağzına bir adam göndərsin.

Axşam 5-ci Bakı alayı Novruz bayramı münasibətilə banket təşkil etmişdi. Paradda iştirak edən bütün zabitlər oraya dəvət almışdı. Hərbiyyə nazirinin, ümumi qərargah rəisinin, 2-ci diviziya komandirinin, xarici qonaqların da gəlişi gözlənirdi.

Saat səkkizdə biz kazarmanın zabitlər üçün yeməkxanasına toplaşmışdıq. Nazirin göstərişi ilə bayram günlərində ordunun ərzaq təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün adambaşı gündəlik əlavə 40 rubl pul ayrılmışdı, odur ki heç nədən korluğumuz yox idi, masaların üstü yeməklə, çərəzlərlə doldurulmuşdu. Bir neçə yerdə nəlbəkilərdə səməni qoyulmuşdu. Amma heç kim əyləşmirdi. Hamı əsas qonağı gözləyirdi.

Qonaq gecikirdi. İçəri qələbəlik olduğundan biz – Bakı alayından praporşik Mehrəli Hüseynov, podporuçik Parmen Dauşvili, pulemyotçuların komandiri ştabkapitan Cəbrayıl bəy Əliyev, Tatar alayından rotmistr Gəray bəy Vəkilov, poruçik Osman ağa Gülməmmədov, rotmistr Yura Qayıbov, 2-ci artilleriya briqadasından podporuçik Solomon Çicavadze və mən – binanın yan tərəfində dayanıb söhbət edir, zarafatlaşırıdık. Hava gözəl, kefimiz kök idi. Dünənə qədər heç

birini yaxşı tanımırdım (Mehrəlidən başqa, onunla 1918-ci ildə Gəncə podpraporşiklər məktəbində oxumuşduq), rastlaşanda, sadəcə, hərbi salam verib keçirdik: «Salam!» – «Əleyküm-salam!» Nazirin əmri ilə orduda məhz bu cür hərbi salamlama forması qəbul edilmişdi. Amma paradın yaratdığı əhvali-ruhiyyə hamımızı qardaşlaşdırmışdı, sanki çoxdanın dostları idik. Söhbət səngiyən kimi Çicavadze pulemyotçular haqqında lətifələr danışır, Cəbrayıl bəy də ona borclu qalmamağa çalışırdı. Topçularla pulemyotçular nədənsə bir-birini cıratmağı xoşlayırdılar.

– Hərbi hissənin zabiti çağırışçılar arasında bölgü aparır, – deyə Solomon gülməkdən gözləri yaşaranların sakitləşməsinə gözləmədən növbəti lətifəsinə başladı. – Əvvəlcə o, sütül əsgərlərdən birini yanına çağırıb soruşur: «Mülki həyatda nə ilə məşğul olmusan?» – «Aşpaz köməkçisi işləmişəm». – «Onda sən mətbəxə yollanırsan!» Sonra zabit ikinci əsgəri çağırır: «Bəs sən sənətin nədir?» Yaxşı tar çalmağı bacaran əsgər sevinir ki, onu da orkestrə göndərəcəklər, xatadan-baladan bir az uzaq olacaq. Ancaq demə, yazığın pəltəkliyi varmış. «Mən ta-ta-ta-ta-ta...» Zabitin hövsələsi daralır. «Anladım. Pulemyotçular dəstəsinə təyin edilsən!»

Cəbrayıl bəy təşəbbüsü Solomonun əlindən almağa cəhd göstərdi:

– İndi də mən deyəcəm. Bir topçu...

Çicavadze onun qolundan yapışdı.

– İcazə verin, ştabs-kapitan, birini də deyim. Yoxsa yadımdan çıxacaq. Sonra susacağam, söz verirəm. Deməli, pulemyotçu balda gənc qızla rəqs edir...

Gürcü zabiti azərbaycanca o qədər şirin və məzəli danışdı ki, onun elə ilk cümləsindən sonra yenə hamımızı gülmək tutdu. Hətta Cəbrayıl bəyin də dodağı qaçdı, amma kazarmanın həyətinə daxil olan avtomobili görəndə sifəti ciddi görkəm aldı.

– Deyəsən, nazir gəldi...

Dərhal hamımız özümüzü yığışdırdıq, hər kəs qeyri-ixtiyari üst-başına əl gəzdirdi.

***

Səməd bəy Mehmandarovun da, onun müavini Əli-ağa Şıxlınskinin də orduda böyük nüfuzu vardı. Xüsusən mənim kimi Azərbaycanın hərbi məktəblərini bitirənlər, hərbi tariximizdən az-çox məlumatı olanlar hər iki generalı canlı əfsanə hesab edirdilər. Mən fanatik deyildim, ordu quruculuğunda uğurları da, əyər-əskikləri də bilirdim. Ancaq hərbiyyə nazirimizi belə yaxından gördüyümə və hətta onunla eyni masa arxasında əyləşdiyimə görə özümü xoşbəxt sanırdım. Qulaq kəsilmişdim. Mehmandarovun nə deyəcəyini səbirsizliklə gözləyirdim.

Nazir bir neçə dəqiqə yanında oturanlarla söhbət edəndən sonra ayağa qalxdı. Biz də durduq.

– Gecikməyimi... və sizi də gecikdirməyimi, – o, əli ilə masanın üstündəki təamlara işarə etdi, – üzrlü sayın. Təəssüf ki, bütün işlər istədiyimiz kimi getmir. Özünüz tez bir zamanda hər şeyi biləcəksiniz. Biz əsrlik yuxudan yenidən oyanan xalqda sağlam milli hislər yaratmalıyıq. Odur ki dünənki paradı yüksək qiymətləndirirəm, hamınıza onun uğurlu keçməsi üçün sərf etdiyiniz bö-ö-yük əməyə görə təşəkkürlərimi çatdırıram, hökumət adından bayramınızı təbrik edirəm! Sevincindən ağlayanları, əsgərlərimizə gül atanları, bayraq yelləyən milləti gördünüz mü? Xarici müşahidəçilər mənə yaxınlaşıb deyirdilər: «İnanmazdıq, qısa zamanda nizami ordu yaratmağa müvəffəq olasınız, çünki bilirik ki, çar Rusiyasında yüz ildən çox azərbaycanlıları əsgər aparmayıblar». Sağ olun ki, qoca vaxtımda bu qüruru mənə yaşatdınız. Azərbaycan ordusunun əsgəri, Azərbaycan ordusunun zabiti şərəfini həmişə belə yüksək tutun. Yadıma ötən il, söz vaxtına çəkər, Novruz bayramı ərəfəsində baş vermiş bir əhvalat düşdü. Tatar alayının süvarisi, Saray kəndindən Xanmirzə Məlikəhməd oğlu adlı əsgər xəstə anasına baş çəkmək üçün icazə alıb evlərinə gedibmiş. Necə olursa, evlərində keçirir. Ölümündən qabaq anasından xahiş edir ki, əsgər libası ordunun malı olduğu üçün onu hərbi hissəyə göndərsin. Anası da oğlunun vəsiyyətinə əməl edib dəfndən sonra paltarını geri qaytarır. Mənə bunu deyəndə mərhumun kimliyi, alayda necə xidmət etməsi ilə maraqlandım. Məlum oldu ki, davranışı, təmizliyi, işə can yandırması ilə fərqlənirmiş. Onun öz ordusuna sədaqəti mənə çox təsirləndirdi,

amma məsələ təkcə bunda deyildi. Təzəcə itirdiyi oğlunun paltarını bağrına basıb hərbi hissənin qabağında dayanmış tənha ananı təsəvvürümə gətirəndə tüklərim biz-biz olurdu. O bu paltarı yadigar saxlaya, sata da bilərdi. Qoca, xəstə ana ehtiyac içərisində yaşayırdı, bununla belə, oğlunun iradəsini yerinə yetirməyi vacib bilmişdi. Biz, əlbəttə, əsgər anasını tək qoymadıq, lakin başqa şey demək istəyirəm. Xanmirzə Məlikəhməd oğlu ölüm anına qədər əsgəri borcunu, hətta bütün xidməti əmlakı öz hissəsinə qaytarmalı olduğunu unutmamışdı! Belə sədaqətli və vicdanlı əsgərlər yetişdirin. Unutmayın: əsgər komandirinə, zabit generalına oxşayar. Komandir cəsurdursa, əsgəri də döyüşkəndir, zabit zəifdirsə, əsgəri də əfəldir. Qələbə yalnız və yalnız o halda əldə edilir ki, döyüş zamanı əmr verənlərlə əmri yerinə yetirənlər arasında tam anlaşma yaranır. İndi isə mən getməliyəm, bir azdan Nazirlər Şurasının mühüm iclası başlanacaq. İmkan tapıb sizə öz təşəkkürlərimi şəxsən çatdırıb bildiyim üçün şərəf duyuram.

Biz yalnız Mehmandarovu avtomobilinə qədər ötürən qərargah rəisi general-mayor Səlimov yerinə qayıtdıqdan sonra əyləşdik. Ancaq hamımız iynə üstündə oturmuşduq. Hiss edirdik ki, nəşə ciddi bir şey baş verib və böyük hadisələr ərəfəsindəyik.

Gecə saat 12-yə yaxın şam yeməyi bitdi. Kənardan dəvət olunmuş qonaqlar dağılıdılar, bizə, hərbi hissələrin zabitlərinə isə qalib gözləmək tapşırıldı. General Səlimovla alay komandirləri yan otağa keçdilər.

Zabitlər ayaq üstündə astadan söhbət edir, tez-tez saata baxırdılar. Kazarmanın yeməxanasında ən zövqlü restoranları bəzəməyə layiq köhnə bir dolab-saat var idi. Hündürlüyü təxminən iki metr olan dolabın gövdəsi qiymətli ağacdən düzəldilmiş, oyma naxışlarla bəzədilmişdi. Saatın iri daşı lövbəri xatırladırdı, gəmi sükanına bənzər kəfkirinin üstündə ikinci bir balaca saat da quraşdırılmışdı. Ola bilsin, bu sənət əsəri hansısa dəniz döyüşündə qənimət götürülmüşdü, yaxud vətənpərvər xeyriyyəçilərdən kimsə onu kazarmaya bağışlamışdı.

Masanın arxasında təkcə bir kapitan qalmışdı, heç nə olmamış kimi qoz ləpəsi ilə kişmiş yeyirdi. Kapitanın mənə tanış gəlməyən donuq sifətində elə bir ifadə var idi ki, sanki o, dünyada hər şeyi əvvəlcədən bilir və bu adamı nə iləsə təəccübləndirmək, yaxud həyəcanlandırmaq mümkün deyil.

Mən gözümlü kapitandan çəkmədən rotmistr Gəray bəyin qulağına pıçıldadım:

– Bu gün aralıqda gəzən söz-söhbət boş deyilmiş. Yüz faiz, Zəngəzura qayıdırıq.

– Bilmək olmaz, bəlkə, Qazaxda, ya Samurda vəziyyət pisləşib. Dığda ermənilərin başına elə oyun açmadıq ki, belə tezliklə özlərinə gəlsinlər.

– Qazağı bilmirəm, amma bura gəlməmişdən əvvəl poçtdan dayımla danışmışam. Samurda sakitlikdir.

Nəhayət, yan otağın qapısı açıldı.

Hamı susdu. Hətta kapitan da ovcunu qoz-kışmışla doldurub yerindən durdu və çeynəməyi dayandırdı...

General Səlimov hamı ilə sağollaşaraq onu ötürmək istəyən Bakı alayının komandiri polkovnik İsrafil bəy İsrafilova «Lazım deyil, siz vəziyyəti zabitlərə izah edin» dedi və getdi. İsrafilov gözaltı dolab-saata nəzər saldı. Artıq yeni gün başlamışdı. Biz polkovniki dövrəyə aldığımız.

– Dünən səhərə... – İsrafilov bu dəfə qol saatına baxdı, sanki həqiqətən yeni günün başladığına əmin olmaq istəyirdi, – daha dəqiqi, gecə 3-ə yaxın ermənilər Qarabağda qiyam qaldırıblar. Onlar bölgədə yalnız daxili qayda-qanunu qorumaq üçün azsaylı qoşun hissələri saxlamağımızdan istifadə ediblər. Əvvəlcədən hazırlıq görüblər, hər şeyi hesablayıblar. Novruzun birinci günü bayram ediləndən sonra müsəlman kəndlərinin camaatı və əsgərlərimiz yuxuda ikən teleqraf-telefon xətlərini kəsiblər, ardınca eyni zamanda bir neçə istiqamətdə – Şuşaya, Xankəndinə, Əsgərana, Xocalıya, Tərtərə hücum keçiblər. Bu hücumlarda Ermənistanın nizami ordu hissələri də iştirak edib, toplardan, pulemyotlardan istifadə olunub. Əksər məntəqələrdə hücumlar dəf edilib. Lakin bir neçə kəndimiz ələ keçirilib və yandırılıb. Əsgəran qalası tutulub. Qalada cəmi 50 nəfərdən ibarət qarnizonumuz olub. Qarnizonun əsgərlərinin taleyindən dəqiq məlumat yoxdur. Ən başlıcası isə ermənilər Əsgəran keçidini nəzarətə götürə biliblər. Beləliklə, Qarabağı Azərbaycanın qalan hissəsi ilə bağlayan yeganə yol kəsilib. Şuşa, Xan-

kəndi faktik olaraq mühasirəyə düşüb. Hökumət təcili olaraq Qarabağa ümumi qərargah rəisi Həbib bəy Səlimovun rəhbərliyi altında xüsusi hərbi dəstə göndərməyi qərara alıb. Dəstəyə 5-ci Bakı alayının, 1-ci Tatar süvari alayının, 2-ci artilleriya briqadasının, yüngül artilleriya divizionunun hissələri, 4-cü Quba alayının bir bölüyü, parlament mühafizəçilərinin iki eskadronu daxildir. Gəncədən və Ağdamdan bizə əlavə qüvvələr qoşulacaq. Saat 10-da kazarmalardan çıxırıq, 11-də dəmir yolu ilə Yevlaxa yollanırıq. O vaxta qədər bütün silahlar vaqonlara yüklənməlidir. Bütün komandirlər, təsərrüfat hissə müdirləri tapşırığın maksimum dəqiqliklə yerinə yetirilməsini təmin etməlidirlər. Lazımı təlimatlar ümumi qərargahdan birbaşa hərbi hissələrə göndəriləcək...

Səhər saat 11-də biz tam hazır vəziyyətdə Bakı vağzalından Qarabağa yola düşdük. Axşama Yevlax stansiyasına çatdıq, oradan Ağdama üz tutduq. Təxminən 90 kilometrlik yolu iki günə keçdik. Elə həmin gün, martın 26-da general Səlimovun qərargahı da Ağdama yetişdi.

II. ƏSGƏRAN KEÇİDİ

«*Daxili işlər naziri M.Vəkilova.*
...Qoşunun ləng irəliləməsindən na-
rahatıq, bu, Xankəndi və Şuşa üçün
faciə ilə nəticələnmə bilər... Zəngəzur
və Qarabağ erməniləri artıq birləşib-
lər. Bircə gün gecikən kömək artıq
kömək olmayacaq...

Qarabağın general-qubernatoru
X.Sultanov,
parlament üzvü Q.Əliverdiyev.
31 mart 1920-ci il».

Qarabağın yazı başqa aləmdir! Mən bu yerlərdə ancaq bir dəfə, ötən il payızın axırı – bu qışın əvvəlində olmuşdum. Onda da ermənilər Zəngəzurdə qiyam qaldırmışdılar. Soyuqdan ayaqlarını hiss etməyəndə, barmağın tətüyə yapışib qopmayanda gözəllik gözünə görsənmir. Amma indi hər addımda təbiət adamın üzünə gülür. Dağlar qarnını günə verir, keçəl ormanların başına tük gəlir, torpaq kürədən çıxmış əppək kimi buğlanır, sən də kürəyini xan çinara söykəyib gələcək günlər haqqında düşüncələrin canına gətirdiyi istilikdən ləzzət alırsan. Hətta havadakı barıt qoxusu, ara-sıra uzaqdan eşidilən top səsləri də fantaziyalarını zəhərləyə bilmir. Bizim, Quba tərəfin dağları, düzənləri də, sözsüz, gözəldir. Amma buranın təbiətində bir yumşaq, genişlik, şirinlik, romantika var. Yüksəkliklər sərt, zirvələr bizdəki qədər sivri de-

yil, qadın dizi kimi yupyumrudur. Deyəsən, fərqi tapmışam! Bizim dağlarımız – bəydirlər, Qarabağın dağları – gəlin. Qarabağ – Azərbaycanın gəlinidir! Hansı qeyrətli kişi gəlinini yada verir?

Bu yerlərin insanları da xaraktercə biz tərəflərdəkilərə nisbətən daha həlimdirlər. Neçə illərdir qanın-qandanın içərisindədirlər, hərəsinin min dərdi var, amma yenə göz-gözə sataşanda gülümsəyirlər. Həm də bizimkilərdən varlı yaşayırlar. Müharibə olmasa, lap yaxşı dolanarlar. Özüm şahidiyəm.

Qarabağa, oradan Zəngəzura keçən səfərimizdə mənim xidmət etdiyim bölmə 4-cü Quba alayından 1-ci Cavanşir alayının, bir növ, müvəqqəti tabeliyinə verilmişdi. Quba alayı Diğ əməliyyatına cəlb olunmamışdı, Cavanşir alayını isə ciddi döyüşlərdən əvvəl təcili komplektləşdirmək lazım idi. Biz Gorus istiqamətində, Keçəldağ ətrafında vuruşduq. Döyüşlər səngiyəndən, hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında Tiflis razılaşması⁶ imzalanandan sonra əsas qüvvələr Zəngəzurdan çıxarıldı. Bizim hissəni isə dərhal Qubaya qaytarmadılar, əmin-amanlığa nəzarət etmək üçün yenə də müvəqqəti Qaryaginə⁷ göndərdilər.

Ağdamdan Qaryaginə 60 verstlik yol qıvrıla-qıvrıla ermənilər yaşayan kəndlərin arasından keçirdi. Yalnız bu yaxınlarda – müsəlmanlarla düşmənçilik aparan ermənilər Azərbaycan hökumətinə tabe etdirildikdən sonra onu işə salmaq mümkün olmuşdu.

⁶ Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında bu razılaşma 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə imzalanıb.

⁷ Füzuli şəhərinin keçmiş adı

Dəstənin Qaryaginə gəlişi bütün Cəbrayıl qəzasının camaatı üçün toy-bayram idi. Əhali hökumətin və ordunun ona yiyə durduğunu, xalqın dinc həyatının keşiyində dayandığını görüb sevinirdi. Adamlar taxıl kisələri, qovurma küpləri, motal torbalar yüklənmiş arabalarla qarşımıza çıxır, ayaqlarımızın altında qoyun kəsirdilər. Əsgərlərin şux görkəmlərinə, nizamlı sıra ilə addımlamasına baxan yerli partizanlar onları da orduya yazmağı xahiş edirdilər. Gəlişimizdən xəbər tutmuş Hadrut erməniləri əl-ayağa düşmüşdülər, hətta hamımızı bir yerdə qonaq çağırmışdılar.

Hadrut çar vaxtı rusların sərhəd briqadasının dayanaq yeri olmuşdu. Rus sərhədçiləri buraları tərk edəndə silah-sursatlarını, bütün avadanlıqlarını ermənilərə qoyub getmişdilər. Hadrutdakı iri, rahat kazarmalar kimi kazarmaları heç Ağdamda da görməzdin. Şəhərin bir üstünlüyü də var ki, çox zəngin diyarda yerləşir. Bu diyar – Qarabağın çörək anbarıdır: nəinki vadilər, dağların döşü belə zəmilərdir, mal-qaranın sayı-hesabı bilinmir. Sonuncu payız isə xüsusilə bərəkətli olmuşdu, həm də nisbətən sakit keçmişdi, əhali bol məhsul götürmüşdü. Ancaq gündüzlər tarlaya çıxmaq təhlükəli olduğu üçün adamlar çox vaxt əkin-biçinə gecələr getməyə məcbur olurdular. Ağsaqqalların dediyinə görə, yerli ermənilərdən müsəlmanlara elə də böyük xətər dəyməzdi, əsas nifaq salanlar Ermənistandan gəlib dağ kəndlərində ara qarışdıran emissarlar idi. Bəziləri də özünü «general» adlandırırdı. Bu payız erməni «general»larının başı Zəngəzura qarışmışdı. İlk növbədə, oranı müsəlmanlardan

təmizləməyə çalışırdılar. Nəticədə Cəbrayıl qəzasında gərginlik xeyli azalmışdı. Di gəl Qaryagindən tutmuş Arazqırağına qədər müsəlman kəndləri Zəngəzurdan axışan türk və kürd qaçqınları ilə dolmuşdu.

Kürd qaçqınlarının vəziyyəti xüsusilə ağır idi. Andranikin qoşunları Zəngəzurun mərkəzi şəhəri sayılan Gorusun üst tərəfindəki kürd kəndlərinə divan tutmuşdu. Yaba və dəyənəklərlə müdafiə olunan kəndlilər nə qədər bərk dayansalar da, təpədən-dırnağa silahlı düşmənin qabağında tab gətirə bilməmişdilər. Andranik camaatı çapıb-talamışdı, evlərə od vurmuşdu, qırdığını qırmışdı, sağ qalanlar qaçıb dağ yolları ilə Cəbrayıla pənah gətirmişdilər, oradan ətrafa yayılmışdılar. Yerli əhali qaçqınlara pal-paltar verir, onları evlərinə aparır, yemək-içməklə təmin edirdi. Hökumət bacardığı yardımı göstərirdi. Amma kürd kişiləri ərzaq yox, intiqam almağa silah istəyirdilər. Hətta bir neçə gənc orduya yazılmaq üçün bizim hərbi hissəyə gəlib çıxmışdı. Həmin gün mən hissədə növbətçi zabit idim. Gənclərin halına nə qədər yansam, onları çox yaxşı başa düşsəm də, özüm səfərbərlik məsələsini həll edə bilməzdim. Ona görə dedim ki, belə işlərə biz baxmırıq, eşitdiyimə görə, Ağdamda kürd batalyonları yaradılır, ora gedib qərargaha müraciət etməlidirlər.

Sonra elə oldu ki, özümüz Qaryagində və Cəbrayılda kiçik dəstələr saxlayıb Ağdama qayıtmaq əmri aldıq. Səfərbərlik üçün müraciət edən kürdlər bizə qoşuldular. Aralarında 19-20 yaşlarında bir qız da var idi. Çox

gözəl və qəmgin gözləri olan bu qızın ikigünlük yolda heç kim səsini eşitmədi. Onun Sultan adlı qardaşı ilə dostlaşmışdım. Anamın toxuduğu yun əlcəklərini Sultanın cibinə basmışdım ki, bacısına geyindirsin, qızın əlləri donmasın. Ağdamda yollarımız ayrılanda Xaçmazdakı evimizin ünvanını da onlara verdim. Kim bilir, tale insanı haralara aparıb çıxara bilər?! Əvvəl ünvanı kağıza yazdım, amma başa düşdüm ki, heç biri oxuya bilmir, ona görə hər şeyi Sultana sözlə izah etdim. Sağollaşanda Sultanla qucaqlaşdıq, bacısı isə birinci dəfə başını yerdən qaldırıb «Çox sağ ol, qardaş, Allah səni qorusun» dedi.

Ağdamda bizə birgünlük istirahət vermişdilər, səhəri Yevlaxa, oradan eşelonlara doldurub Bakıya yola salmışdılar. Novruz paradına hazırlığa başlamışdıq.

***

İki gün idi yağış yağırdı. Martın 27-nə keçən gecədən Ağdamın üstünü almış topa buludlar hərdən qısa fasilə verir, bir anlığa nəfəslərini dərib yeni həvəslə gözlərinin yaşını töküdü. Yaxşı xəbərlər alırdıq: podpolkovnik Tongiyevin Şəki süvariləri erməniləri Tərtər ətrafındakı Marağalı, Marquşevan, Çaylı və Bruc kəndlərindən çıxarmışdılar. Podpolkovnik Qasımbəyovun rəhbərliyi altında vuruşan Gəncə piyada alayının taboru Goranboyda Yenikəndi, Qaraçınarı, Xarxapurtu götürmüşdü. Cəbrayıldə polkovnik şahzadə Xosrov Mirzə Qacarın bölükləri Ermənistandan

gələn qüvvələrin qarşısını kəsmişdi. Bizsə Ağdamda ilişib qalmışdıq. Əslində, Əsgəranın üstünə yeriməməyimizin yağışdan da ciddi səbəbi var idi: əlavə qüvvələrin yetişməsini gözləyirdik. Əsgəran qalası ermənilər üçün o dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi ki, oranı dörd min nəfərlik dəstə qoruyurdu. Dəstəyə təcrübəli və inadkar komandır, Dilican ermənisi Dəli Qazar başçılıq edirdi. Bu qala onlara da, bizə də hava-su kimi lazım idi. Onsuz Dağlıq Qarabağa əlimiz çatmırdı, Şuşa, Xankəndiqarışıq bir çox şəhərlərimizin-kəndlərimizin taleyi tükəndən asılı idi, çoxundan heç xəbər tuta bilmirdik. Bu yerlərdə böyük nüfuzu olan Salah bəyin topladığı Ağdam partizanları Əsgəran yolunu açmağa bir neçə dəfə cəhd göstərmişdilər, gücləri çatmamışdı.

Amma yağışa baxmayaraq biz də kazarmalarda oturamışdıq. Əsgəran yolunun kəşfiyyatını aparırdıq. Dəqiqləşdirmişdik ki, qalanın ətrafında bütün yüksəklikləri ermənilər ələ keçiriblər, bir neçə yerdə pulemyotlar qoyublar, ancaq topları yoxdur. Dəli Qazar Əsgəranın qarşısında, Daşbaşıdan tutmuş Naxçıvanikə qədər 14-15 verstlik bir məsafədə güclü müdafiə xətti qurmuşdu. Səlimov hərbi nazirdən xahiş etmişdi ki, orduda olan zirehli avtomobillərdən birini təcili Ağdama göndərsin. Top təhlükəsi olmadığı şəraitdə zirehli avtomobil çox karımıza gələrdi. Doktor Mirhəsımov 50 çarpayılıq xəstəxana, evakuasiya məntəqəsi yaradırdı, həkim, şəfqət bacıları axtarırdı, dərman, sarğı materialları toplayırdı. Bu gün yeməxanada doktor sevincdən gözləri yaşarmış halda dedi ki, Gən-

cədə müsəlman gimnaziyasının 8-ci sinif şagirdləri sanitar dəstəsi təşkil ediblər, Ağdama yola düşməyə hazırlanırlar.

Axşama daha bir xoş xəbər aldıq. Xankəndi qarnizonunun korneti cəbhə xəttini gizlin keçib Şuşadan, Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovdan məktub gətirmişdi. Məktubda nə yazıldığını bilmirdim, amma əsas o idi ki, Şuşada sakitlik hökm sürürdü. Deməli, Zəngəzur tərəfdən gələn erməni qoşunu hərbiçilərimizin və partizanlarımızın müqavimətini qırıb Qarabağ üsyançıları ilə birləşə bilməmişdi. Yoxsa, ilk növbədə, Şuşanı hədəf götürərdilər.

Kiçik zabitlər qərargah yerləşən binanın qabağında talvarın altına yığılıb Səlimovun yanında olan kornetin çıxmasını gözləyirdilər. Yağış artıq kəşmişdi, damların, ağacların suyu süzülürdü. Havaya hopmuş nəmişlik adamın sümüklərini gizlədirdi. Solomon əllərini əllərinə sürtdü:

– İndi bir çəllək «Xvankara» içərdim. Elə bil qarnunda ocaq qalayırırlar, səni içəridən qızdırmağa başlayır...

Hamı udqundu, amma heç kim cavab vermədi.

Nəhayət, binadan ortaboylu, arıq bir kornet çıxdı və bizim əhatəmizə düşüb sual dolu baxışlarımızla üzləşəndə inildədi:

– A kişilər, insafınız olsun, əvvəl, heç olmasa, bir stəkan çay verin...

Biz onu az qala qucağımızda yeməxanaya apardıq.

Həmin axşam kornet çox maraqlı şeylər danışdı. Ən yaddaqalanı isə Xankəndi uğrunda döyüş oldu, çünki özü bu döyüşdə iştirak etmişdi.

– Bayram günü alçalı qovurmayan plovdan, şəkərbura-paxlavadan yeyib, kəlləni atıb yatmışdıq. Gecənin bir vaxtı sə sə oyandım. Əvvəl elə bildim, vəziyyət xarəbdir. Mənim beləliyimə baxmayın, yemək gələndə masadan qoparmaq olmur, sonra əziyyətini çəkirəm. Gördüm, yox, kişnəyən qarnım deyil, bayırda atlardır. Amma yuxum qaçmışdı. Durub həyəət çıxmaq istədim ki, bir az gəzişim, yüngülləşim. Bu vaxt uzaqdan atışma səsləri eşidildi. Həyəcan signalı verildi. Ermənilər toplarımız yerləşən məntəqəyə gözlənilmədən hücum etmişdilər. Gözlənilmədən deyirəm, çünki bir neçə saat əvvəl bizimlə bir yerdə Novruz bayram edirdilər. Hətta keşiş şəhərin hörmətli ermənilərini başına yığıb qarnizon rəisi Əmənulla xan Qacarı təbrikə gəlmişdi. Nə isə... Düşməne ələ keçirdiyi mövqedə möhkəmlənməyə, topların ağızını kazarmalara tərəf çevirməyə imkan vermək olmazdı. Süvarilərimiz bir həmlə ilə mövqeni geri aldılar. Ermənilər toplarımızı qırılmışdılar, amma biz də orada qala bilməzdik. Bir tərəfdən qaranlıq, o biri tərəfdən qatı duman ermənilərin manevrlərini görməyə imkan vermirdi. Topların açarlarını çıxarıb özümüzə götürdük və kazarmalara doğru çəkildik. General-mayor Qacarın əmri ilə piyadaların cinahlarında müdafiə mövqeyi tutduq. Yarım saat keçməmiş ermənilərin dörd tərəfdən güclü hücumu başladı. Düşmən sayca çox idi, bizi sıxışdırırdı. Yavaş-yavaş

səhər açılır, duman çəkiliydi, amma qarışıqlıq yaranmışdı və bu qarışıqlıqda ermənilərin harada, bizimkilərin harada olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək çətindi, bəzən özün-özününkülərin atəşi altına düşürdün. Patronu qurtaranlar süngülərini taxırdılar, çox yerdə əlbəyaxa döyüş gedirdi. Belə şəraitdə süvarilər üstünlük əldə edirlər. Erməni atlıları isə bizdən az deyildilər. Bu vaxt erməni əsgərlərinin ön dəstəsinin yaxınlıqdakı kazarmaya soxulduqlarını və oradan darta-darta üç silahsız əsgərimizi çıxardıqlarını gördüm. Onları divara dirədilər. Erməni komandiri atdan endi və qılınıcı çəkib irəli yeridi, ona nəsə deyən, görünür, mane olmaq istəyənlərə əhəmiyyət vermədi. Qan beynimə sıçradı. Nə olacağına fikirləşmədən atın başını çəkdim. Zabit üçüncü əsgərimizi də çapmağa imkan tapmamış qılınıcı onun tərəsinə endirdim və çaparaq yanından keçdim. Arxadan ermənicə «Aleksan spanum», «komandir spanum» qışqırıqlarını eşitdim.

– «Spanum» nədir? – deyə içərişəhərli Cəbrayıl bəy soruşdu. Kornetin əvəzinə Cavaxetiyada böyümüş Parmen cavab verdi:

– «Spanum» – öldürüldü, cəhənnəmə göndərildi! Yəni moklulia⁸!

Kornet təəccüblə gürcü zabitinə baxdı, təsdiq əlaməti olaraq başını tərpedib sözünə davam etdi:

– Bəxtimdən dalımca atılan güllələr məni tutmadı, viyılıt ilə yanımdan, başımın üstündən keçdi. Vəfalı

⁸ Cürücə: «Öldürüldü».

atım məni bu qovğadan da çıxardı, ancaq özünü yaraladılar. Ermənilərin arasına çaxnaşma düşdü. Onlar Aleksanın meyitini atına çullayıb ruhlanmış döyüşçülərimizin həmlələri qarşısında geri çəkilməyə başladılar. Gecə 2-də başlayan döyüş səhər 6-da bitdi. Ətraf tam işıqlaşanda dəhşətli mənzərənin şahidi olduq. Xankəndi qarnizonundan yarısı qalmışdı. Ermənilərin itkiləri xeyli artıq idi.

– İndi Xankəndi bizdədir? Burda müxtəlif şayiələr gəzir... – kornet sözünü bitirən kimi mən hamımızı maraqlandıran sualı verdim. Hər deyilənə inanmasaq da, iki gündə camaatdan eşitdiyimiz ziddiyyətli xəbərlər ürəyimizə şübhə xalı salmışdı.

– Bizdə olmağına bizdədir. Amma vəziyyət dəyişə bilər. Hər şey ondan asılıdır ki, birinci kimə kömək yetişəcək: Zəngəzur tərəfdən ermənilərə, yoxsa Ağdam tərəfdən bizimkilərə.

Qərargah rəisinin yavəri başını yeməxananın açıq qapısından içəri salıb bütün zabitlərin Səlimovun yanına çağırıldığını dedi.

İkimərtəbəli binanın birinci mərtəbəsindəki zal adamla dolu idi. Səlimov qabaqda dayanıb bizə baxır, çağırılanların toplaşmasını gözləyirdi. Zabitlərimiz ona pərəstiş edirdilər: kim 38 yaşında general olmaq istəməz? Amma Həbib bəy tək cə rütbəsinə və tutduğu vəzifəyə görə yox, həm də savadına görə böyük hörmətə layiq idi. O, orduda ali hərbi təhsil görmüş barmaqla sayılası zabitlərimizdəndi, hər b elmini və döyüş

texnikasını gözəl bilirdi. Çox ağıllı gözləri, məğrur, adamın qəlbinə nüfuz edən baxışları vardı. Sanki bir nəzərlə qarşısındakının kim, nəyə qadir olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Amma bu baxışlarda zərrə qədər təkəbbür, soyuqluq görməzdin, əksinə, narahatlıq və qayğı hiss edərdin. Həbib bəyi əsgərlərin necə xidmət etdiyi ilə yanaşı, nə geydiyi, nə yediği, harada yatdığı da maraqlandırırırdı. Nazirlikdə ən yüksək mövqelərdən birini tuturdu, eyni zamanda heç vaxt «kabinet generalı» olmamışdı. Mən özüm Səlimovu döyüşdə görməmişdim, ancaq daha təcrübəli zabitlər onu qətiyyətli, cəsur, tələbkar komandır kimi tərifləyirdilər. Bilirdim ki, 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində mərdliklə vuruşub, müstəqil Azərbaycan Ordusuna ən böyük iki hərbi zəfərdən birincisini Muğan-Lənkəran səfərində məhz o qazandırıb. Ordunun ikinci uğuru isə general-mayor Cavad bəy Şıxlınskinin rəhbərliyi altında 1919-cu ilin sonunda həyata keçirilən və Zəngəzurun Azərbaycana qaytarılması ilə nəticələnən Dığ əməliyyatı hesab olunurdu. Fəxrlə təkrar deyə bilərəm ki, həmin əməliyyatda mən də iştirak etmişdim...

Hamı yığışanda Səlimov sözə başladı:

– Cənab zabitlər! Mənim sizi bura toplamağım onun üçündür ki, qarşımızdakı çətin vəzifənin məsuliyyətini hər birinizin dərk etdiyinə əmin olum. Bu çox vacibdir, çünki siz eyni məsuliyyəti əsgərlərinizə də aşılmalısınız. Şuşa qubernatoru Sultanovdan və dəstə rəisi general-mayor Novruzovdan məktub al-

mışam. Yazırlar ki, Bağırbəyli istiqamətində müsəlman kəndləri tutulandan sonra Zəngəzur erməniləri ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin birləşməsinə heç nə mane olmur və bu baş verərsə, Şuşa ilə Xankəndi son dərəcə kritik vəziyyətə düşəcək. Hər an hücum gözləyirlər, bizdən kömək istəyirlər. Kəşfiyyat məlumatlarına görə, daşnak generalı Dro Zəngəzurda 7 min partizan toplayıb. Gorusda polkovnik Qazarovun rəhbərliyi altında nizami piyada alayı hazır dayanıb. Əsgəran ətrafında Dəli Qazarın güclü dəstəsi mövqə tutub. Bizsə hələ hazırlığımızı yekunlaşdırmamışıq, lazımi qədər qüvvə toplamamışıq. Ancaq şəraiti qiymətləndirdikdən və məsləhətləşdikdən sonra qərara gəldik ki, hərəkətə başlayaq. Əzizlərim! Sabah biz hücumla keçməklə təkə Şuşanı, Xankəndini, orada darda qalıb kömək gözləyən dostlarımızı deyil, bütün Qarabağı, Azərbaycanımızı qoruyacağıq. Bununsa yalnız bir yolu var – qələbə! Düşməni qüvvəsini parçalayıb əzməliyik. Sözlərimi əsgərlərinizə çatdırın. Sabah saat altıda bütün hissələrdə döyüş hazırlığını şəxsən yoxlayacağam.

***

Ertəsi gün səhər Səlimov haqqında dünənki düşüncələrimin bir qismindən imtina etməyə hazır idim.

Ala-toranda hissələrə baxış keçiriləndə bəlli oldu ki, mənim bölüyüm bu döyüşdə əsas qüvvələrin tərkibinə daxil edilməyib. Dedilər ki, Quba alayının digər

bövlüklərinin hələ gəlib Ağdama yetişmədiyi nəzərə alınıb və məhz bizim dəstəni ehtiyatda saxlamaq məqsədüuyğun hesab olunub. Həmin gün qərargahda növbətçi zabitlərdən biri təyin edildiyimi biləndə isə başa düşdüm ki, ehtiyat qüvvənin döyüşə yeridilməsi, ümumiyyətlə, nəzərdə tutulmur. Bu qərarın həyatımda nə dərəcədə mühüm rol oynayacağını təsəvvürümə belə gətirmirdim. Doğrusu, əvvəl əməlli-başlı hirslənmişdim. Hətta ürəyimdən üsyan eləmək keçirdi: budu sizin tərifli generalınız? Amma sonra, hər şeyi soyuq başla təhlil etmək imkanım olanda anladım ki, Səlimov, həqiqətən, güclü taktik imiş. Martın 29-dakı hücum birbaşa Əsgəranın alınması uğrunda döyüş deyildi, düşmənin diqqətini Şuşadan və Xankəndidən yayındırmaq üçün məharətlə planlaşdırılmış manevr idi.

Hücum saat 7-də Əsgəran cəbhəsinin şimal-şərqindən başladı. Qoşunların qarşısına düşməni Xanabad-Xramort-Fərrux kəndlərindən vurub çıxarmaq, iki mühüm yüksəkliyi ələ keçirmək və bu məntəqələrdə möhkəmlənmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Saat 11-də parlament mühafizə dəstəsinin Xramortu götürdüyü bərədə xəbər gəldi. Günorta parlament mühafizəçiləri artıq yüksəkliklərdən birinə yaxınlaşmışdılar, partizanlar isə Xanabadın girişində vuruşurdular. Bakı alayının əsgərləri sıldırım qayalarla Daşbaşı yüksəkliyinə qalxa bilmişdilər və kəndə doğru irəliləyirdilər. Tatar alayının süvariləri Fərrux kəndini tutmuşdular. Sonra isə vəziyyət dəyişdi. Artilleriyanın qaçanları təqib etmək üçün yerini dəyişməsindən və əsas qüvvələrimizi dəstəksiz qoymasından istifadə edən düşmən əl qum-

baraları ilə bakılıları geri oturtdu. Ermənilər sol cinahdan hücumə keçərək partizanları Xanabad ətrafından, parlament mühafizəçilərini tutduqları yüksəklikdən çəkilməyə məcbur etdilər. Beləliklə, həmin gün qarşıya qoyulan vəzifəni yalnız qismən yerinə yetirmək mümkün oldu: Xramort, Daşbaşı yüksəkliyi, Fərrux bizdə, digər yüksəklik və Xanabad ermənilərdə qaldı. Ümumilikdə isə Əsgərana təxminən 2 verst yaxınlaşdıq.

Hava qaralanda həlak olanları Ağdamdakı məscidə, yaralıları doktor Mirhaşımovun tibb məntəqəsinə gətirməyə başladılar.

İlkin məlumatlara görə, 23 əsgər və Bakı alayının praporşiki Nəcəfəliyev öldürülmüşdü.

Xəstəxana hələ hazır deyildi, binada təcili bir neçə otaq boşaldıb çarpayılar düzmüşdülər. Zabitlərimizdən də üçü yaralanmışdı. Dostum podporuçik Parmen Dauşvilinin onların arasında olduğunu eşidəndə ora yollandım.

Sarıqlı qolu boynundan asılmış Parmen çarpayıda uzanmışdı və başqa bir xəstənin yarasını təmizləyən həkimin yanındakı tibb bacısına baxırdı. Bilirdim ki, həkim məni içəri buraxmayacaq. Qapıda dayanıb onun işini qurtarmasını gözlədim. Həkim güllə kimi otaqdan çıxanda isə arxasınca qapını bağlamaq istəyən qızdan xahiş etdim:

– Bircə dəqiqəliyində...

Tibb bacısı üzümə baxmadan:

– İcazə yoxdur, – dedi.

Onu gözlərindən tanıdım. İki-üç ay əvvəl mənə «qardaş» deyən qız idi.

– Bəs bacı qardaşa nə gündə lazımdır?

Tibb bacısı diksinib mənə tərəf döndü. Bir neçə saniyəlik tərəddüddən sonra gülümsündü.

– Sultan hardadır? – yavaşca soruşdum.

– Cəbrayıl tərəfdə vuruşur, süvari dəstəsindədir, – deyə tibb bacısı da pıçiltı ilə cavab verdi və yana çəkildi. – Ancaq bircə dəqiqəliyində. Yaxşımı?

Parmen maraqla bizi izləyirdi. Deyəsən, qolunun ağrısını unutmuşdu. Mən yaxınlaşan kimi soruşdu:

– O qızı tanıyırsan?

– Bacımdır.

Parmenin gözləri böyüdü.

– Doğru sözündür?

– Ögey bacımdır.

– Adı nədir?

– Bilmirəm.

Parmenə elə gəldi ki, bacımın adını soruşmasına acıgım tutub, ona görə kobud cavab verirəm və susdu. Mənsə, həqiqətən, bu kürd gözəlinin adını bilmirdim.

– Ermənilər səni çox əzişdirdilər?

– Qolumda deşik açıblar. Həkim dedi, yamayacağıq, çıxıb gedəcək. Söz verdi ki, hava buraxmayacaq.

Gürcülərin istənilən vəziyyətdə özlərini şax tutmalarından xoşum gəlir.

– Harada deşdilər?

– Daşbaşı kəndinin yaxınlığında. Heyfini çıxmışıq. Özüm altmışa qədər düşməni meyiti saymışam...

– Yaxşı, sən saydığını say, mən gedim, həkim gələr, hamımıza açıqlanar, – deyə Parmenin sözünü kəsdim. Əmin olmuşdum ki, dostumun həyatına təhlükə yoxdur. – Qızı da danladırıq. Bir şey lazım deyil?

Parmen qarının ağzında dayanıb mənim çıxmağımı gözləyən tibb bacısına baxdı və köksünü ötürüb «yox» dedi.

– Nə lazım olsa, bacıma deyərsən.

***

Növbəti iki günü də qərargahda işlədim: operativ göstərişlərin hərbi hissələrə çatdırılmasında, döyüş bölgələrindən məlumatların toplanmasında və nazirlik üçün raportların hazırlanmasında yüksəkrütbəli zabıtlərə kömək edirdim. Bunun sayəsində bütünlüklə cəbhədəki vəziyyətə bələd idim.

Martın 29-dakı döyüş göstərdi ki, ermənilər var güclərini ortaya qoyublar və nəyin bahasına olursa-olsun, Əsgəranı əllərində saxlamağa çalışırlar. Dəli Qazanın

Dilicandan gətirdiyi dəstə gözəl təlim görmüşdü və əla vuruşurdu. Bizim dəstəmizdə çoxluq təşkil edən partizanlara isə bel bağlamaq olmurdu. Onlar patronları boş-boşuna sərf edir, əmrləri dəqiq yerinə yetirmir, çətin məqamlarda savaşı meydanından çəkiliblər. Nizami ordu hissələrimizin əsgərləri cəngavər kimi vuruşurdular, amma sayca düşməndən üç dəfə geri qalırdılar. İrəliyə doğru atılan hər addıma artilleriyanın dəstəyi lazım gəlirdi ki, buna da mərmici çatdırmaq mümkün deyildi. Tamamilə aydın idi ki, kömək gəlməsə, Əsgəranı ermənilərdən ala bilməyəcəyik.

Cəbhə xətti Qazaxdan Araz çayına qədər uzanırdı. Buna baxmayaraq Səlimov müharibənin taleyinin məhz Əsgəran keçidində həll olduğunu əmin idi. O, israrla nazirlikdən buraya əlavə batalyonlar, süvari-dəğ batareyası, zirehli maşın, patron, mərmici və əl qumbaraları göndərməyi tələb edirdi. Hərbi nazir Mehmandarov cəbhəyə daha yaxın olmaq üçün Gəncəyə gəlmişdi, gah Qazağın müdafiəsinə, gah Yevlaxdan Ağdama əşelonlar göndərilməsinə birbaşa nəzarət edirdi. Nazir müavini Şıxlinski hücum hazırlıq prosesini Bakıdan sürətləndirməyə çalışırdı. Amma ordudakı məhdud imkanlar, silah-sursat və paltar çatışmazlığı buna mane olurdu. Alaylarda hər üç piyadaya iki tüfəng, hər üç süvariyə iki at, hər üç ata bir yəhər düşürdü. Hətta hövsələsi geniş olan Səlimovun da dözməyib bir dəfə səsinə ucaldığını eşitmişdim: «Başqa dövlətlər tanklarla-toplarla müharibə edirlər, bizsə qapı-qapı düşüb patron axtarmalıyıq: hər tərəfdən məndən patron istəyirlər».

Bəzi komandirlərin səhlənkarlığı da hazırlığı ləngidirdi. Bakıdan göndərilən zirehli avtomobil xarab olub Bərdədə qalmışdı. Zaqatala batalyonu yolda ilişmişdi. Qubalılar Yevlaxa çatanda məlum olmuşdu ki, iki batalyonda döyüşə yararlı cəmi 375 əsgər var, 300 əsgər isə zəif olduğu üçün Bakıda saxlanılıb. Süvari-dəğ batareyası ön cəbhəyə sursatsız, həkim briqadası tənzifsiz-dərmansız gəlib çıxmışdı...

Bütün bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlavə günlər tələb olundu: bəzi komandirlərlə sət danışmaq lazım gəldi, nazirin məsləhəti ilə «yarımçıq» hərbi hissələr birləşdirildi, sursat dalınca təzədən Ləkiyə parovoz göndərildi və sairə və ilaxır.

Paralel olaraq Səlimov ermənilərin başını qatmağa, Şuşa və Xankəndinə hücum üçün qüvvələrini toplamağa imkan verməməyə çalışırdı. Bu məqsədlə martın 30-31-də Xanabad və Daşkənd uğrunda savaşı davam etdirildi. Lokal döyüşlər həm düşməni daim gərginlikdə saxlayaraq yorur, həm də Bakıdan, Qusardan, Şəkidən, Zaqataladan göndərilmiş hissələrin Ağdama çatması və qruplaşdırılması üçün vaxt udmağa imkan verirdi. General Dronun Zəngəzurdan Qarabağa doğru irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədilə Səlimov nazir müavini Şıxlinskiyə teleqram vurub Cavad-Cəbrayıl qəzalarından ermənilərə təzyiqli gücləndirməyi xahiş etmişdi, hətta İranın şimal-qərbində yaşayan şahsevənlərin Zəngəzura yürüşünü təşkil etmək kimi cəsarətli təklif irəli sürmüşdü.

Martın 31-dən aprelin 1-nə keçən gecə başlamış və bütün günü yağan yağış isə Tanrının bizə hədiyyəsi oldu.

Nəhayət, aprelin 2-də gözlədiyimiz sonuncu karvan Ağdama yetişdi. Müdafiə nazirinin də yaxınlıqda olduğunu eşitdik. Yeri dəqiq deyilmirdi, amma bu bizə ruh verirdi.

Əsgəranın alınması planının son mərhələsinin icrasına başlandı.

***

– Mən dedim, daha gəlməzsən. İsti qərargahı qoyub soyuq səngərə qayıdanın ağı yoxdur.

Qərargaha qısa «ezamiyyət»dən sonra öz alayımda belə qarşılanaçağımı, xüsusilə də uğuruma bu bəd adamın çıxacağını heç gözləmirdim.

– Qası-ım?

Az qala yumruqlarımı düyünləyəcəkdim, amma harada olduğumuzu yada salıb qollarımı boşaltdım.

– Salam, əsgər. Zabitlə davranışında hərbi təlimata əməl et!.. Oxuya bilmirsən-bilmirsən, başa da salmayıblar?

Qasım qanlı-qanlı mənə baxdı, amma ömründə ikinci dəfə idi ki, ondan üstün vəziyyətdə olduğumu başa düşüb tabe oldu:

– Öleyküm-salam.

Kazarmanın qabağındakı uzun skamyada oturdum. Qasım məndən aralı əyləşdi. Bir papiros çıxarıb yandırmaq istədi. Sonra nə fikirləşdisə, qutunu qaytarıb cibinə qoydu.

– Sən buralara necə gəlib çıxmısan?

O, istehza ilə güldü.

– Eşitdim, dara düşmüşsən, dedim, gərəyin olaram.

Səsimə bir az da sərtlik qatdım:

– Suala cavab ver. Olmaya, sən də həvəskarsan?

Əsgərliyə könüllü yazılanlara orduda «həvəskar» deyirdilər.

– Başıma at təpməyib ki? Noyabrın axırında qəza rəisliyindən gəlib şərt qoydular: ya əsgər gedəcəksən, ya da işçi qüvvəsi kimi dəmir yolunda söküntü-tikin-tiyə səfərbər olunacaqsan. Heh, «işçi qüvvəsi» ha... Yalama stansiyasından martın 28-dən çıxmışıq. Bu gecə gəlib çatmışıq...

Qasımı uşaqlıqdan tanıyırdım. Dayım atamla qardaşımın dəfnindən sonra bizi Qubadan Xaçmaza gətirdiyi ilk günün axşamı, görünür, fikrimi dağıtmaq üçün məni dostugilə aparmışdı, onun oğlu Cavad və qızı Nərgizlə tanış etmişdi. Biz həyətdə oynayırdıq. Bu vaxt hasarın arxasından uzun bir burun, ardınca yekə bir baş görsənmişdi. Cavad yerdən qənbər gö-

türüb: «Ə, dimdik Qasım, rədd ol ordan!» – deyə başa atmışdı. Səhər təzə dostlarımın yanına getmək üçün küçəyə çıxan kimi dimdik Qasım məni altına basıb döymüşdü. Üst-başı tozlu evə qayıtmışdım, amma anama heç nə deməmişdim. Eləcə dayımdan soruşmuşdum ki, «dimdik Qasım kimdir?» Dayım sınaıçı nəzərlərlə üzümə baxıb tapşırırdı: «Əvvəla, «dimdik» demə...» – «Başqa uşaqlar deyirlər axı...» – «Sən demə. Xarici görünüşünə görə adama lağ eləməzlər. İkincisi, o qardaşlara yaxın getmə, dələduzdurlar». – «Dələduz» demək «dimdik»dən yaxşıdır ki?» – «Məsələ bu iki sözdən hansının daha yaxşı olmasında deyil, sadəcə, insan istəsə, dələduz olmaya bilər, burun isə Allah verəndir, adam özünə burun seçə bilməz».

Qasım kiçik qardaşı və xəstə anası ilə bizim küçənin aşağısında damı çökmüş yastı evdə yaşayırdı. Qonşu qadınlar dul arvada (qardaşlar özləri də analarına «ay arvad» deyə müraciət edirdilər) bacardıqları köməyi göstərirdilər: bişirdiklərindən gətirir, uşaqlarının köhnə pal-paltarından verirdilər. Hamıdan da çox dayımgil onlara əl tuturdu. Amma qardaşların gözü doymurdu. Çölə yaxma ilə çıxanın çörəyini qapırdılar. Birinin əynində təzə paltar görəndə onu ya batırmağa, ya cırmağa çalışırdılar. Özləri də bağlara oğurluğa girirdilər. Qonşular analarının üstünə şikayətə gedəndə arvad ağlayırdı: «Neyləyim, a başınıza dönüm, yetim-çələrlə bacarmıram».

Bilmirdim, dayım varlı olduğuna görə, ya başqalarına oxşamadığım, həmişə təmiz gəzdiyim, məktəbə getdi-

yım üçün Qasım məni əməlli-başlı qaralamışdı. O məndən bir yaş böyük, uca, xeyli cüssəli və qüvvətli idi. Xəlvət yerdə ələ keçirəndə yerə yıxıb əzişdirirdi. Beləcə, mənim 18, onun 19 yaşı olana qədər biz hansı tində görüşsək, tutaşırdıq. Həmişə də Qasım üstün gəlirdi. 1915-ci ildə Nərgiz Dağıstana müsəlman qızlar üçün realni məktəbə oxumağa getdi. Ondan sonra Qasım məndən əl çəkdi. Mən bu iki fakt arasında heç bir əlaqə görmədim, sadəcə, fikirləşdim ki, böyümük, yəqin, ağıllanıb. Dayım mənim də Tiflisdə hərbi məktəbdə oxumağımı istəyirdi. Mənsə Nərgiz qaydana, biz evlənənə qədər heç yerə tərpnəməyəcəyimə özümə söz vermişdim. İndiyədək qıza ürəyimi açmağımın peşman olmuşdum, evdən çıxıb getsəm, onu itirəcəyimdən qorxurdum. Hələlik dayımın dostunun – Nərgizin atasının direktor olduğu məktəbdə tərbiyəçi işləyirdim. 1917-ci ilin payızında Nərgiz təhsilini başa vurub geri döndü. Biz nişanlandıq və bir müddətdən sonra toyumuz çalındı.

Mən xoşbəxt idim. Toy ərəfəsində çox qısa məzuniyyət götürdüyümə görə özümü söyə-söyə işə gəldirdim. Məktəbin tinində iki ildən artıq üz-üzə gəlmədiyim Qasımla rastlaşdım. Dərhal yumruqlarımı düyünlədim. Toydan üçcə gün sonra gözümün altı qaralmış halda arvadımın yanına qayıtmaq istəmirdim.

Amma Qasım həmişəki döyüşkən xoruza yox, islanmış cücəyə oxşayırdı.

– Axır ki, onu apardın, – dedi. – Sən üstələdin bu dəfə, məndən güclü çıxdın.

Mən uzun illər döyülməyimin başlıca səbəbini yalnız onda bildim. Bədbəxt başa düşmürdü ki, dünyada bütün məsələlər güclə həll olunmur.

...Qasım dözməyib papirosunu yandırmışdı, fikirlilikli sümürdü. Zabitdən icazə istəmədiyi üçün ona irad tutmaqdan vaz keçdim.

– Bizimkilərdən xəbərin varmı? – deyə sakitcə soruşdum.

– Görməmişəm, amma xəbərim var. Salamətçılıqdır.

İndi Qasımın səsində kin yox idi. Buna baxmayaraq bayaqkı qanlı baxışları yadıma düşdü. Fikirləşdim ki, bundan sonra iqiqat ehtiyatlı olmaq lazımdır, beləsi döyüşdə adamı vura da bilər.

***

Əsgərana həlledici hücum aprelin 3-ü səhər saat dördün yarısında başlandı. Əvvəl artilleriya hazırlığı keçirilməli idi. Qatı duman buna imkan verməsə də, piyadaların düşməni duyuyq salmadan bir qədər irəliləməsinə şərait yaratdı. Lakin sakitlik uzun sürmədi. Bakı alayının əsgərləri Əsgəranın şərqindəki yüksəkliyin ətəyində ermənilərin gözətçi məntəqəsi ilə üzleşdilər və bütün qayalar, dağlar sanki birdən-birə dilə gəldi. Son kəşfiyyat məlumatına görə, burada gözətçi məntəqəsi olmamalı idi, görünür, onu ermənilər gecə qoymuşdular.

Döyüşü Səlimov idarə edirdi. Bakı alayına Əsgəran ətrafındakı yüksəklikləri tutmaq, parlamentin mühafizə dəstəsinə, Ağdaş alayına və Quba batalyonuna qalanı ələ keçirmək tapşırılmışdı. Zaqatala və Şirvan alaylarının hissələri Əsgəranın cənubundan, Naxçıvanik kəndi tərəfdən cəbhəni yarmalıydı. Tatar süvari alayı ehtiyatda saxlanılmışdı.

Bizim hərbi qrupa rəhbərlik Ağdaş alayının komandiri polkovnik Əfəndiyevə həvalə olunmuşdu. Hər yandan zabitlərin «İrəli!» çağırışları eşidilirdi. Müdafiə nazirimizin də döyüş bölgəsində olmasından ruhlanan əsgərlərimiz dəyanət göstərirdilər. Amma başımıza yağan güllə yağışı altında irəliyə doğru hər addım itkilər hesabına başa gəlirdi.

Səhər saat 6-ya yaxın duman seyrəldi. Toplarımız işə düşdü. Podpolkovnik Nəbibəyovun artilleriya divizionu düşmənin möhkəmləndirilmiş müdafiə məntəqələrini bir-birinin ardınca sərrast atəşlə dağıdır, biz onları ələ keçirirdik. Ermənilər inadla vuruşurdular. Əsgərana yalnız günün ikinci yarısında daxil ola bildik. Amma düşmən burada da dəlicəsinə müqavimət göstərməkdə davam edirdi, döyüşə-döyüşə yuxarı qala istehkaminin həyatına doğru geriləyirdi. Polkovnik Əfəndiyev dəstənin bir hissəsinə istehkamı mühasirədə saxlamağı, digər hissəsinə isə erməniləri vurub həyətdən çıxarmağı əmr etdi.

İstehkamın dörd bürcündən birini top dağıtmışdı. Hər tərəfdən sıxışdırılan ermənilər salamat qalmış

bürclərə çəkilmişdilər. Uzun atışmadan sonra düşmənin gücdən düşdüyünü hiss edəndə həlledici hücumla keçdik. Mən bürcün alt qatında qarşıma çıxan erməni əsgərinin süngüsündən yayınıb atəş açdım. Əlbəyaxa döyüş gedirdi. Bu vaxt gözümlə ucu ilə böyür tərəfində, üç-dörd metr aralıda Qasımın bir erməni ilə çarpışdığını gördüm. Fikrim yayındı. Qasım ermənini yerə sərib başını qaldırdı. O da məni gördü və birdən... yerindən qopub üstümə şığıdı. Ani olaraq özümü itirdim. Nə edim? Atım, atmayım? Mən qərara gələnədək Qasım özünü yetirib məni zərblə divara çırpdı. İki atəş açıldı. Qasımın dizləri qatlandı. Eyni zamanda bürcün ikinci mərtəbəsindən düz ayaqlarının altına bir erməni zabiti yuvarlandı.

Donuqluğumdan istifadə edən erməni zabiti ağzı üstə çevrildi və daş pillələrdən yapışa-yapışa yuxarı sürünməyə başladı. Tapançası düşüb orada qalmışdı, silahını götürməyə çalışırdı. Əsgərlərimiz ayaqlarından tutub onu geri çəktilər. Zabit bağırdı.

Mənsə Qasımın çiyinlərini qucaqlayıb onu dikəltmək istədim. Əlim sinəsindən axan qana bulaşdı. Qasım gözlərini açmağa cəhd etdi, bacarmadı, kirpikləri səyridi.

– Dəymə... Demişdim axı, gərəyin olaram...

Hava qaralmağa doğru gedirdi. Döyüş, demək olar ki, bitmişdi. Adda-budda güllə səsləri eşidilirdi. Əsgərlər yaralıları sanitarların ilkin tibbi yardım göstərə bilməsi üçün bürclərə daşıyır, ölümləri həyətdə yan-yana düzürdülər. Qasımın meyitini bölüyümüzdən bir

əsgərlə köməkləşib özüm həyətdə çıxardım. Onsuz da iricüssəli Qasım lap ağırlaşmışdı.

Əlləri qan içində olan sanitar əsirin baldırındakı güllə yarasını sarıdıqdan sonra batalyon komandirinə «Damar zədələlib, – dedi, – qanı tam saxlaya bilmədim. Sağ qalsa yaxşıdır. Ümumiyyətlə, 11 yaralımız var ki, mümkün qədər tez xəstəxanaya çatdırılmalıdır».

Batalyon komandiri yaralılar və əsir barədə polkovnik Əfəndiyevə məlumat göndərdi və erməni zabiti yuxarı qalanın həyətidəki boş tövləyə salıb qarıya gözətçi qoymağı əmr etdi.

Hansı hislər keçirdiyimi izah edə bilmirəm. Bu ağır döyüşdə əsgər həyatımın ən böyük qələbəsini qazanmışdım. Bəlkə də, Qarabağın açarını ermənilərin əlindən almışdıq. Eyni zamanda ömrümün ən böyük məğlubiyyətinə uğramışdım. Yarım saat əvvəl az qalmışdı, Qasımı özüm vurub öldürürəm. İndisə onun ölümünə 15 il qabaq atamla qardaşımın itkisinə yandığım qədər yanırıdım. Qasım məni həmişəlik üstələmişdi, elə bir dərs vermişdi ki, bu dərsi nə dayımdan, nə müəllimlərimdən, nə komandirlərimdən almışdım. Həmin o «dimdik» Qasım, «yetimçə» Qasım, «dələduz» Qasım!

Onun yaxşılığının əvəzini nə ilə çıxara bilərdim? Əlimdən yalnız zabitin həyatını xilas etmiş igid əsgərin ölümü barədə komandirə raport yazmaq gələrdi...

Əsirin saxlanıldığı tövlənin yanından keçirdim. «Qasımın yaxşılığının əvəzini nə ilə çıxara bilərəm?» – deyə

sualımı təkrar etdim və şeytan qulağıma pıçıldadı: «Onun qisasını almalısan!»

Gözətçinin diqqəti yayınan kimi tövlənin qapısını azca aralayıb içəri girdim.

Təxminən 40 yaşlı erməni poruçiki tövlənin baş tərəfində samanlıqda yarıuzanmışdı. Arxasını dirəyə söykəyib gözlərini yummuşdu. Ağır-ağır nəfəs alırdı. Sifətindəki əzablı ifadədən görünürdü ki, yarası onu bərk incidir, amma səsi çıxmırdı.

Xəncərin tiyəsinə sıxan əlim boşaldı. Özüm-özümü məzəmmət etdim: «Ağlını tamam itirmisən. Nə kişilik qanunlarına uyğundu bu, nə hərbi qaydalara. Qisasını başqa vaxt, başqa yolla alarsan».

Poruçik gözlərini açdı. Nə qədər qərribə olsa da, mənə elə gəldi ki, onlarda ağrı ilə yanaşı, sevinc işartısı gördüm.

Artıq çıxıb getmək qaçmağa oxşayardı.

– Azərbaycanca danışırısan?

– Beş dil bilirəm. Türkcə də səndən yaxşı danışırım.

– Harada öyrənmişən?

– Nədi, sorğu-suala tutmağa gəlmisən məni? Sırr alacaqsan?

– Sırrını özünlə qəbrə apararsan. Qisas almağa gəlmişəm. Sənin sonuncu qurbanın mənim dostum idi.

Poruçik gülümsəmək istədi, dodaqları eybəcər şəkildə əyildi.

– A-a-a... Sənsə onun xilas etdiyi həmin zabitsən... Düz eləyirsən. Mən də dostumun qisasını aldım. Onu 11 gün əvvəl eyni yerdə, demək olar ki, eyni şəraitdə öldürmüşdülər.

– Martın 22-də? Əsgəran qalasında? Sən orada olmusan?

Erməni əsiri xırıldadı:

– Xe-xe... Mən çox yerdə olmuşam. Bilmək istəyirsən ki, qalada türkləri necə qırmışıq?

Əlim yenə qeyri-ixtiyari xəncərin dəstəyinə uzandı. Dişlərimi sıxıb:

– İstəyirəm, – dedim.

– Hücüm o qədər gözlənilməz oldu ki, əsgərlərinizin çoxu heç yuxudan oyanmağa macal tapmadı. Canını qurtaranlar qala istehkamına çəkilib müdafiə olunmağa cəhd göstərdilər. Müsəlmanlar pis vuruşurdular, ancaq az idilər və biz daha yaxşı döyüşürdük. Təxminən bir saatdan sonra müqavimət kəsildi. Qalanın həyatında tufənglərdən havaya üç dəfə yaylım atəşi açdıq. Bu həm də bizi eşidənlərə siqnal idi. Sonra Dəli Qazar bürclərdə sağ qalmış müsəlman əsgərlərinin olub-olmadığını yoxlamaq göstərişi verdi.

Poruçik ara verib bir neçə dəfə udqundu və sözüünə davam etdi:

– Mənim dostum praporşik Saqatelyan sənə yaxşı tanış olan bürcün girişinə yaxınlaşanda qarşısına

qəflətən türk zabiti çıxdı. İkisinin də gülləsi birdən açıldı. Türk yerindəcə canını tapşırırdı. Dostum isə qucağımda keçindi. Heyif ki, onun sonuncu arzusunu axıradək yerinə yetirə bilmədim.

– Yəni dostun sənə daha çox türk qanı tökməyini istəmişdi?

– Mən şuşalıyam. Başa düşürsən? Bura mənim vətənimdir! Qarabağ bizim torpağımızdır. Onca gün əvvəl Şuşada müsəlmanlar topdağıtmaz evimi yandırılar, ailəmi qırırlar, atamın, babamın qəbrini dağıdırlar...

– Niyyətiniz öz başınızda çatladı. Bəs üsyan qaldıranda, Xankəndidə, Xocalıda, Əsgəranda müsəlmanların Novruzunu qara bayrama döndərəndə, gecəyənən yatanların üstünə xaincəsinə hücum çəkəndə nə gözləyirdiniz? Qanını axıtdıqlarınızın da bir gün gözünü qan örtəcəyindən qorxmurdunuz? Zəngəzurda, Cəbrayılda o qədər sizin yandırdığınız türk obaları, kürd kəndləri, dağıtdığınız qədim müsəlman qəbirləri görmüşəm ki! Sən şuşalısan, mən də qubalı. Deyirsən, on gün əvvəl ailəni qırırlar. Ondan da 15 il əvvəl siz ermənilər mənim ömründə əlinə silah almayan atamı və böyük qardaşımı Qubada, küçənin ortasında güllələmişiniz. Ora da sizin vətəninizdir? Yox, sizin vətəniniz Qarabağ deyil, xəyallarda yaratdığınız «böyük Ermənistan»dır. Hamı sizə torpaq borcludur: Azərbaycan da, Gürcüstan da, Türkiyə də... Balaca xalqsınız, neyləyirsiniz bu qədər torpağı? Gözünüzə soxacaqsınız? Nə özünüz insan kimi yaşayırsınız, nə başqalarını qoyursunuz. Qulağınızın dibini görərsiniz, «böyük

Ermənistan»ı görəndə! Siz Qarabağa «vətən» deyib onu qan çanağına döndərirsiniz, biz Qarabağa «vətən» deyib onu sənə kimilərdən təmizləyəcəyik!

Son sözlərim poruçiki lap əsəbiləşdirdi. O, əllərini arxaya verərək yerindən qalxmağa cəhd göstərdi. Amma ağrıdan inildəyib başını dirəyə vurdu.

– Ax-x-x-x! Görüm lənətə gəlsin o höcət Arseni! Ona qulaq asmasaydıq, indi sənə bu hədyanlarını da dinləməyə məcbur olmazdım.

Söhbəti bitmiş hesab edərək geri döndüm.

– Getmə!

– Mən qisasımı aldım.

– Getmə. Bir az da danışaq. Bu dünyada söhbət etdiyim sonuncu adam olacaqsan. Xə-xə... Sənə də xeyri olar: o dünyada şahidliyini edəmə. Hiss edirəm ki, qanım qalmayıb. Suyun yoxdur?

Gəncə podraporşiklər məktəbini qurtaranda dayımın mənə bağışladığı əl boyda ingilis su qabını əsirə verdim. Keçə üzlüklü latun qabı gödəkçəmin cibində gəzdirirdim.

– Görürəm. Rəngin saralır. Arsen kimdir ki, axır nəfəsində onu yada salırsan?

Poruçik suyu kiçik qurtumlarla içib qurumuş dodaqlarını yaladı. Qabı mənə qaytardı. Nəfəsini dərdi və cavab verdi:

– Arsen? Şuşanı əldən çıxarmağımızın səbəbkarı. Ailələrimizi qırğına verməyimizin baiskarı. Üsyana

hazırlığımızın mərkəzi Şuşa idi. Fevralın axırında Məlik-Şahnəzərovun evində hücum planını müzakirə edirdik. Dağlıq Qarabağ müvəqqəti hökumətinin hərbi şura üzvləri, Zəngəzurdan dəstə başçıları gəlmişdilər. Ararat respublikasından nümayəndə də var idi: Arsen, famili yadımda deyil. Tələbi bu idi ki, eyni zamanda Xankəndi, Əsgəran üzərinə və Qanzak⁹ istiqamətində hücumu başlayaq. «Şuşaya hücum etmək lazım gəlməyəcək, – deyirdi, – burada türklər özləri təslim olacaqlar». Çoxluq Məlik-Şahnəzərovla və Seryoja Dəli Qazarla razılaşırdı. Onlar təklif edirdilər ki, Şuşadan başlayaq, Xankəndini tutaq, sonra Əsgərana yeriyək. Çünki əsas gücümüzü Əsgərana versək, Şuşa müdafiəsiz qalar. Arsen təzyiq göstərirdi: «Bizə, ilk növbədə, Əsgəran lazımdır ki, «Müsavat» ordusunun Dağlıq Qarabağa yolunu kəsək». Axırda Dəli Qazar əsəbiləşib ayağa qalxdı: «Yaxşı, mən sizin göstərişinizə əməl edəcəyəm, Əsgərana götürəcəyəm. Amma bilin – Şuşanı türklər alacaqlar, erməni məhəllələrinə od vuracaqlar. Sözümlü yadınızda saxlayın». Seryoja gedəndən sonra Arseni dilə tutmağa çalışdıq. Amma o, «hökumətin qərarı belədir» deyib durdu. Məcburən tabe olduq. Budur axırı...

Daxilimdən qalxan qəzəb dalğası bir daha əlimi xəncərin dəstəyinə doğru itələdi. Üçüncü dəfə özümü saxlaya bildim. Bu dalğanın gücünü öləziyən şamı söndürməyə sərf etməyin nə mənası var idi?

⁹ Qədim fars mənbələrində Gəncənin adlarından biri. Ermənilər Gəncəyə Qanzak deməklə bu etnonimi özününküləşdirməyə çalışırlar.

– Bunları mənə niyə danışırısan? İstəyirsən, əlimdə öləsən?

– Siz türklərə cəllad rolu yaxşı yaraşır, ruhani roluna isə heç yaramırsınız.

Erməni əsiri yenə nəsə demək istədi. Nəfəsi çatmadı. Bircə «görərsiniz» sözünü ayırd edə bildim.

Onun işığı sönməkdə olan gözlərinin içinə baxdım:

– Mən sənəin ruhanin deyiləm. Günah içində gəbərəcəksən.

Həyətdən yaralıları aparmağa gəlmiş araba təkərlərinin səsi eşidildi. Mən tövlənin içəriyə açılan qapısının arxasına keçdim.

...Erməni əsiri ilə söhbət içimdəki təlatümü sakitləşdirmişdi, əvvəlki qətiyyətimi qaytarmışdı. Qasım həyatını yalnızca mənə qurban verməmişdi, üzbəüz döyüşdə təhlükəli bir düşmən zabitini öldürmüşdü. «Gərək adını soruşaydım», – deyə düşündüm.

***

General Səlimovla Qarabağ dəstəsinin qərargah rəisi polkovnik Zeynalzadə Əsgərana gələndə artıq hava qaralmışdı. General sıraya düzülmüş ordu hissələrini salamladı:

– Qartallarım! Bu gün siz Qarabağ müharibəsində düşmən üzərində ən parlaq qələbənizi qazanmışınız,

ona sarsıdıçı zərbə vurmusunuz. Əsgərəndan başqa, Xocalı da azad edilib. Sol cinahda Naxçıvanıq, Aran-zəmin, Kətik götürülüb, kolonna Malıbəyliyə çıxıb. Xankəndi və Şuşaya yol açılıb. Xanabad yaxınlığında böyük dairəvi səngərdə özünü Qarabağ qoşunlarının komandanı adlandıran Dəli Qazar öldürülüb. Düşmən qaçır. Onu axırınçı sığınacağına qədər qovacağıq. Sabah Xankəndinə üz tutacağıq. Qarşıda hələ çətin günlər, ermənilərin əlində qalan kəndlərimiz, alınmamış yüksəkliklər durur. İnanıram ki, onları da zəfərlə aşacaqsınız.

Sonra polkovnik Zeynalzadə çıxış etdi. O, hərbi nazir Mehmandarovun sözlərini çatdırdı:

– Nazir qələbə xəbərini eşidəndə çox sevindi, Bakıya yola düşməzdən əvvəl dedi: «Şadam ki, ömrümün son illərini doğma xalqıma həsr edirəm. Gənc ordu mənim ümidlərimi doğrultdu. Qarşısına qoyulmuş vəzifəni böyük uğurla yerinə yetirdi. Bütün zabıtlərə mənim minnətdarlığımı, igid əsgərlərə salamımı çatdırın!»

Gecəni qalada keçirdik. Yeməkləri istehkamda qalanmış ocaqlarda bişirdik. Tonqalların işığında mamır bağlamış qədim divarlar, dairəvi bürclər ecazkar görünürdü. Ağdamdakı şənlikdə çalınan milli marşların sədaları bura gəlib çatırdı. Adamın xəyalında canlanan mənzərəni tamamlamaq üçün bircə əlinizəli döyüşçülərin ayin rəqsi çatışmırdı.

Xankəndinə isə hələ təxminən 15, Şuşaya 20 verstdən çox məsafə qalırdı.

III. KEŞİŞKƏND ƏMƏLİYYATI

«*Hərbiyyə naziri əvəzi Ə.Şıxlinskiyə. ...Keşişkənd əməliyyatı ən çətini oldu, belə ki, ermənilər təbii şəraitdən istifadə edirdilər və 1918-ci ildə türklərin bu rayonda məğlubiyyətə uğradıqlarını nəzərə alaraq... böyük qüvvə toplamışdılar.*

*Qarabağ dastəsinin rəisi H.Səlimov.
14 aprel 1920-ci il».*

Ertəsi gün iki kənddə düşmənin zəif müqavimətini qırıb saat dördə yaxın döyüşsüz Xankəndinə daxil olduq.

Aprelin 5-i səhər saat 10-da qoşun Şuşaya doğru hərəkətə başladı. Yol atəş altında idi. Əsgərəndan geri çəkilen ermənilər yolboyu Malıbəyli–Daşkənd–Şuşakənd xətti üzrə yüksəkliklərdə 3 top, iki pulemyot qoymuş, iki min əsgər yerləşdirmişdilər. Onların planı baş tutsa idi, bizi şosedə dənləyəcəkdilər. Amma Səlimov ağıla çətin gələn gediş etdi. Tatar süvari alayını sağ cinahdan, Bakı alayını sol cinahdan kəsə yolla düşmənin arxasına göndərdi. Quba batalyonu isə öndə mərkəzdə qaldı. Üç kolon eyni vaxtda hücumə keçdi. Bizim batalyon daha çətin mövqedə idi, buna baxmayaraq Daşkənd yüksəkliyini ələ keçirdik. Nəbibəyovun batareyası düşməni göz açmağa qoymadı.

Əməliyyatdan sonra general Quba piyadalarını və Nəbibəyovun topçularını «döyüşün qəhrəmanları» adlandırdı.

Saat 12-də artıq ermənilər ağır silahlarını atıb Keşişkəndə doğru qaçırdılar.

Daha bir neçə saatdan sonra isə Şuşa təntənəli şəkildə xilaskarlarını qarşılayırdı.

***

Əsgəran qalasında Səlimov düşməni axırını sığınacağına qədər qovacağıma söz vermişdi.

Bu da son sığınacaq – Keşişkənd.

Və son həmlə.

Daha doğrusu, mənim Qarabağ döyüşlərində iştirak etdiyim son əməliyyat.

Səbirsizliklə batalyon komandirinin hücum əmrini gözləyirdim. Hirsimdən bığlarımın uclarını çeynəyirdim. Səbəbini qısaca izah edə bilərəm.

...Üç tərəfdən sıxışdırılan erməni hərbi hissələri və partizanları Keşişkəndə yığırdılar, Zəngəzur istiqamətindən əlavə nizami batalyonlar da gətirmişdilər. Kəşfiyyat məlumatlarına görə, kənddə və həndəvərlərində düşmən 2 topa və 8 pulemyota malik 3 mindən artıq canlı qüvvə toplamışdı. Keşişkəndi isə təbiət özü qala yaratmışdı, sıldırım qayalarla, çətin keçilən dağlarla əhatə etmişdi.

Aprelin 8-də ermənilərə təslim olmaq və silahları təhvil vermək barədə ultimatum göndərilmişdi. Təyin olunan saata – aprelin 9-u gündüz 12-yə qədər cavab gəlmədikdə relyefin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla mərhələli döyüş planı həyata keçirilməyə başlanmışdı. İlk növbədə, ətraf yüksəkliklər ələ keçirilmişdi. Cəmi bir yüksəklik qalmışdı ki, onu da götürmədən irəliləmək mümkün deyildi. Ertəsi gün bu iş Quba alayının batalyonuna həvalə olunmuşdu. Biz zirvəyə ələ sürətlə qalxmışdıq ki, burada qalıb möhkəmlənmək haqqında göstərişi unutmışduq, qaçan düşməni təqib etmək həvəsinə düşmüşdük. Arxa ilə əlaqəsi kəsilən batalyonumuz gözlənilmədən cinahlardan hücumla məruz qalmışdı. Pərakəndə halda itkilər verə-verə geriləməyə məcbur olmuşduq. Əgər Səlimov özü şəxsən işə qarışmasaydı, mənim öndə gedən bölüyüm mühasirəyə düşəcəkdə. General döyüşə əlavə qüvvələr yeritmişdi, dəhliz açmışdı və batalyon səhərki mövqelərinə çəkilə bilməmişdi. Əməliyyatın üçüncü günü, aprelin 11-də Cavanşir alayının batalyonu döyüşə girmişdi. Bizim səhvimizi düzəltmişdi, tərک etdiyimiz yüksəkliyi tutmuşdu və xeyli silah-sursat ələ keçirmişdi...

Mən bığlarımı bax buna görə gəmirirdim və heç kimə yox, özümə hirslənmişdim. Döyüşdə fərqlənmək, uğursuzluğumun acısını unutmaq üçün tələsirdim.

Səlimovsa tələsmirdi. Komandan əmin olmaq istəyirdi ki, ətraf kəndlərin erməniləri Keşişkəndin üzərinə yeridilən qüvvələrə qəflətən arxadan zərbə endirməyəcəklər. Bu məqsədlə Tatar alayının süvariləri ilə

Nuxa partizanları Keşişkənddən də o tərəfə bir neçə yaşayış məntəqəsini və yüksəkliyi nəzarətə götürməli idilər. Ağdaş alayı və Ağdam partizanları isə əks istiqamətdə yolu kəsməliydilər.

Cavanşir, Quba və Bakı alaylarının hissələri artilleriya hazırlığından sonra Keşişkənd üzərinə yerimək əmri alanda artıq gün xeyli qalmışdı.

Ermənilər dirəniş göstərirdilər. Bir az da içki onları cəsarətləndirmişdi: ələ keçirdiyimiz səngərlərdə boş çaxır bardaqları tapırdıq. Bir neçə dəfə kəndə girmək cəhdimiz alınmadı. Qərargah rəisi Zeynalzadə ön cəbhədə döyüşçüləri ruhlandırır, Nəbibəyovun batareyası düşmənin toplarını susdurmuş, pulemyot nöqtələrini dağıtmışdı. Ancaq əsgərlərimiz bərk yorulmuşdular, bir azdan isə qaranlıq düşəcəkdi.

Hücumun səngidiyini görə polkovnik Levestam dalalandığı qayanın arxasından çıxdı. «İrəli, igidlər, ar-dımca» deyə əlindəki revolveri yuxarı qaldırdı. Biz ermənilərdən aldığımız sonuncu səngərə yatmışdıq. Ucaboylu, yaraşıqlı polkovnik qüruba doğru əyilən günəşin şüalarında möhtəşəm görünürdü. Levestam birinci özü qabağa atıldı. Mən dərhal dəstəmi qaldırdım. Cavanşir alayının 9-cu taqımının əsgərləri də komandirin dalınca cumdular.

Ermənilər sanki bunu gözləyirdilər. Görünür, onların da taqəti qalmamışdı. Kəndin müdafiəçiləri tələsik evlərə od vurub qaçırdılar. Biz onları şimal-şərqə qovurduq, bilirdik ki, orada düşməni Tatar alayının süvariləri qarşılayacaqlar.

Cavanşir alayının komandir müavini Levestamı mən bir də qaş qaralandan sonra kəndin ortasında salınmış düşərgədə gördüm. Vladimir Mixayloviç məni tanıdı: Zəngəzur səfərində onun rəhbərlik etdiyi kolonda döyüşmüşdüm.

– O-o-o, siz artıq praporşiksınız! Ümid edirəm, gələndəfə sizi poruçik rütbəsində görəcəyəm. Yox, daha yaxşısı – ştabs-kapitan! Keşişkəndə birinci girənlərdən olduğunuzu raportumda qeyd edəcəyəm.

Mən bu zabiti özümə nümunə sayırdım.

***

Qanlı döyüşlərdə əldən düşmüş hərbi hissələri aprelin 13-ü səhər Şuşa qalasına qaytardılar. Səlimovun göstərişi ilə burada bizə üçgünlük istirahət verdilər.

Nahardan sonra kimi kazarmaya girib yuxusuz gecələrin əvəzini çıxır, kimi küncə çəkilib evə məktub yazır, kimi silahını söküb təmizləyirdi. Bizim bölüyün əsgərləri həyətdə «Pulemyot» Mirmehdinin başına yığılmışdılar. Mirmehdi lətifə danışır: təbii ki, topçular haqqında idi. Bu dəfə növbə «namazqılan topçuya» çatmışdı. Mən də güzgü qırığını qabağıma qoyub üzümü qırxa-qırxa kənardan qulaq asırdım. Güzgüdə hər şeyi görürdüm.

«Minbər» Hüseyn Mirmehdinin «küfr»ünü yarıda kəsdi:

– Bura bax, Mirmehdi, sən namaz qılmırsan, eləmi?

Hüseyn həmişə namaz vaxtı Quran ayələrini avazla oxuyurdu, özü də çox arıq və uzun idi, buna görə uşaqlar ona «minbər» ayaması vermişdilər. Mirmehdi zarafatından qalmadı:

– Yox, Allaha şükür, ateistəm.

– Özün də molla məktəbində oxumusan. Sən öl, qayıdan kimi hamısını seyid dədənin ovcuna qoyacam, – deyə Səttaroğlu orduda dostlaşdığı Hüseynin tərəfini saxladı.

Səttaroğlu ilə Mirmehdi Qubada eyni məhəllədə böyümüşdülər.

– Bura bax, Səttaroğlu, təzə dostuna qahmar çıxırsan, ancaq, sən Gülçöhrənin canı, gəl köhnə tanışlar kimi müqavilə bağlayaq: sən mənim haqqımda yalan danışmayacaqsan, mən isə sənin barəndə həqiqəti deməyəcəyəm.

Nə məsələ idisə, Səttaroğlu səsinə xırp kəsib arxaya keçdi. Mürsəl söhbətin yoğunlaşmasına imkan vermədi, gülə-gülə dedi:

– Mirmehdi, no-olar, topçuya ərə getmək istəyən qızdan biri varıydı e, onu danış.

Mirmehdi başını buladı:

– Yox, a Mürsəl, onu daha danışmayacam. O lətifənin konkret qəhrəmanı var idi. Dünənki döyüşdə vurdu-lar. İnsan öləndən sonra dalınca pis danışmazlar, ək-

sinə, diriylən layiq olduğu yaxşı sözlərdən bir-ikisini deyərlər.

Güləyən Mürsəlin əhvalı dəyişdi.

– Bizimkilərdən də qayıtmayanlar çox oldu. Allah hamısına rəhmət eləsin. Heyif podpraporşikimizdən. Bölüyümüzün bütün əsgərlərinə «oğul» deyirdi. Məni yaman qaralamışdı. Hər gözünə sataşanda irad tuturdu: «Oğul, get çəkməni təmizlə!»

Mürsəl əyilib çəkmələrinə baxdı.

– Gedim təmizləyim.

– Bax həmişə belədir: dirilər danışirlar, ancaq ölülərə qulaq asırlar.

– Bundan sonra hər səhər çəkmələrimi tərtəmiz yalayacam.

Mirmehdi Mürsəlin kürəyini döyəclədi:

– Çətin, ay «oğul». Yalamağı bacarsaydın, palçıqın, tozun-torpağın içində nə işin var idi? İndi xalçaların üstü ilə gəzərdin...

Mürsəl yersiz-yersiz güldü, deyəsən, heç Mirmehdinin sözlərini başa düşmədi.

Uşaqlar dağılışdılar.

Mən üzümü qırxıb qurtarmışdım. Yatmaq istəmirdim, oxumağa kitabım yox idi, ona görə məşğul olmağa iş axtarırdım. Küncdə-bucaqda məktub yazanlara baxıb fikirləşdim ki, bəlkə, mən də Nərgizə bir namə gön-

dərim. Ömrümdə qadına məktub yazmamışdım. Fikir xoşuma gəldi.

«Yaxşı, bəs mən ona nə yazım? Necə yəni nə? Başqalarına nə yazırlar, ondan. Mərc gəlməyə hazırım ki, bu saat bu həyətdə cəmləmiş bütün yazıçılar öz əsərlərini eyni cümlələrlə başlayırlar: «Əvvəla, birinci salam. Qızılgül ətirli ikinci salamdan sonra məlumu-nuz olsun ki, mən sağ və salamat varam, sizin də sağ və salamat olmanızı o bir Allahdan arzu edirəm...» Yox. Belə yaramaz. Nərgiz üçün fərqli sözlər tapmaq lazımdır»...

Dayımın oxuduğum kitablarından kişinin qadına yazdığı ən təsirli məktubu xatırlamağa çalışdım. Roman-tik ədəbi axtarışlardan mənə Səlimovun yavərinin kobud səsi ayırdı.

– Praporşik Babazadə, general-mayor Səlimovun yanına!

Generalın yavərinin alay üzrə «elanını» eşidən bölü-yümüzün əsgərləri təəccübləndilər.

Doğrudan, təəccüblü idi. Baş qərargah rəisi, ordu ko-mandanı kiçik zabiti nə üçün birbaşa yanına çağırırdı? Mirmehdi öz yozumunu verdi: «Yəqin, döyüşdən əvvəl məsləhətləşmək istəyir». Hamı başa düşdü ki, növbəti zarafatdır, ancaq bu dəfə heç Mürsəl də gül-mədi. Mən tələm-tələsik üzümü yuyub üst-başımı sahmana saldım. Kitelimin yaxasını axıradək düy-mələdim və qərargaha yollandım.

Yavər generala məruzə etdikdən sonra mənə otağa saldı.

– Cənab general-mayor! 4-cü Quba alayının bölük ko-mandiri Babazadə göstərişinizlə gəlmişdir.

Səlimov alay komandirləri və Zeynalzadə ilə divardan asılmış böyük xəritənin önündə dayanmışdı.

– ... yaxın günlərdə, mənə, təcavüzdən əvvəlki və-ziyyəti tam bərpa edəcəyik, – deyərək general sözünü bitirdi və yanımdan ötür qapını açdı: – Şıxlinskidən teleqrama cavab gələn kimi xəbər edin!

Nəhayət, Səlimov mənə baxdı.

– Sizsə hazırlaşın, Babazadə. Sübh tezdən bölüyü-nüzlə kapitan Tumanovun sərəncamına qayıdarsınız. Xaçmaza gedəcəksiniz.

Mən özümü itirdim:

– Cənab general-mayor... Əgər ümidlərinizi doğ-rultmamışıqsanız... əgər... səhvə yol vermişsinizsə... icazə verin, günahımızı qanımızla yuyaq!

– Günah? Günah olubsa, birinci mənim ayağıma yazıl-malıdır. Qubalılar mərdliklə vuruşublar. Budur, Le-vestam da tərifləyir. Mən sizi fərqlənənlərin sırasında mükafata təqdim etmişəm. Ancaq təəssüf ki, Qarabağı müdafiə etmək hələ Azərbaycanı müdafiə etmək deyil. Daşnaklar bu tərəfdən, bolşeviklər o tərəfdən əsalarını dirəyiblər, biri torpaqlarımıza, o biri neftimi-

zə göz dikib. Dərbənd rayonunda böyük rus qoşununun toplandığı qeydə alınıb...

Otaqdakılardan kimsə (görə bilmədim, mən üzü generala tərəf dayanmışdım) əlavə etdi:

– Bu gün Azərbaycan hökuməti Rusiyaya bununla bağlı nota verib.

– Məndənsə şimal sərhədlərimizin müdafiəsini gücləndirməyə nə qədər qüvvə göndərə biləcəyimi soruşurlar. Biz bu saat Şuşa–Xankəndi rayonundan qoşun çıxara bilmərik, müharibə davam edir. Ermənilər məğlubiyyətlərinin, itkilərinin hayıfını camaatımızdan çıxarlar. Digər tərəfdən istəyirəm hamınız biləsiniz: bir çox hərbi hissələrimizin ancaq adı qalıb.

General bir-bir alay komandirlərinə müraciət etdi.

– Bakı alayından indi burada nə qədər qüvvə qalıb?

– 300 döyüşçü.

– Cavanşir alayından?

– 1200 süngü.

– Tatar alayından?

– 380 süvari.

– Qarabağ süvarilərindən?

– 250 atlı.

– Gəncə alayından?

– 400 süngü.

– Şəkiddən?

– 200 əsgər.

– Quba batalyonunda da vur-tut 350 əsgər var. Elədirmi? – Səlimov mənə müraciət etdi.

Başımı aşağı saldım:

– Sonuncu döyüşdə 70 nəfər itirdik.

– Ağdaş alayının hissələrində, süvari-dağ taqımında, Şirvan bölüyündə eyni vəziyyətdir. Bir az da kürd partizanları, Xəlil paşanın partizanları, yerli könüllülər, vəssalam. Odur ki mən kömək göndərə bilmirəm, özümün köməyə, ilk növbədə, təcrübəli zabitlərə ehtiyacım var. Zabit çatmadığından alaylar, batalyonlar, hətta bəzən bölüklər səviyyəsində də şəxsən döyüşə qarışmalı oluram, koordinasiyanı saxlamaq çətindir. Doğrudur, düşmənin itkiləri qat-qat çoxdur. Amma bu bizə təsəlli deyil. Cəbrayılı, Qazağı, Ağstafanı, Gəncəni də müdafiəsiz qoymaq olmaz. Sizin ezam olunmağınızı isə knyaz Tumanov özü hərbiyyə nazirliyindən xahiş edib. Mən siyasi vəziyyəti dəqiq bilmirəm, cənablar. Amma ümidimi ona bağlayıram ki, hökumətimizin ruslarla danışıq cəhdləri baş tutacaq, bolşeviklər, ən azı, yaxın vaxtlarda Azərbaycana qoşun yeritməyəcəklər. Biz iki cəbhədə müharibə apara bilmərik, nəticəsi çox ağır olar.

IV. BİR ÇAY VARDIR, ADI SAMUR...

«Hərbiyyə naziri əvəzi general Əliağa Şıxlinskiyə. Aprelin 17-də qubalıların 4 bölüyü, 3 nömrəli zirehli qatar, 70 nəfərlik dəmiryol mühafizə dəstəsi Xaçmaza gəldi. 5-ci dağ batareyasının da gəlişi gözlənilir. Başqa hərbi qüvvə yoxdur. Sərhədə getmişdim, bolşeviklər Samuru keçməyiblər... 4-cü Quba piyada alayının komandir əvəzi polkovnik knyaz Tumanov».

Biləcəridə bizi ləngitmədilər: hökumətin qərarı ilə hərbi yüklərə və hərbi nəqliyyatın hərəkətinə «yaşıl işıq» yandırılmışdı. Vaqonumuzu Yevlax heyətindən açıb Xaçmaza gedən zirehli qatara qoşdular və gecəyənən şimala yola saldılar.

Üstüaçıq vaqonun meydançasında Mirmehdinin pulemyotuna dirsəklənib oturmuşdum. Səhərin açılmasına hələ çox var idi, aləm qaranlığa bürünmüşdü. Hərdən ay buludların arasından boylananda yerdə zolaq-zolaq ağ şırımlar yaranırdı. Yel vurduqca zolaqlar dalğalanırdı. Bu yerlərə bələd olmayan adam möcüzə gördüyünə inanardı. Mənsə bilirdim ki, bağlarda cərgələrlə əkilmiş ağacların çiçək açan vaxtıdır.

Ayın növbəti dəfə boylanmasını gözləyir və fikirləşirdim ki, mən siyasi vəziyyətdən, əlbəttə, general Səli-

movdan da az baş çıxararam. Amma rusların hiylə işlətdiklərini anlayıram. Deməli, bu tərəfdən yenə erməniləri üstümüzə qaldırıb Qarabağda ordunun əl-qolunu bağlayırlar, o tərəfdən isə özləri işğala hazırlaşırlar. Başımıza nələr gələcəyini bilməsəm də, soyuq aprel küləyinin qabağında bir-birinə sığınub yatan gənc əsgərlərimin halına acıyırdım. Əksinə, onlara baxdıqca qürrələnirdim. Mən bu uşaqları bir odun-alovun içərisindən çıxarıb başqa od-alova atmağa aparırdım. Onlarsa elə bil nazik brezentin altına doluşmamışdılar, isti yorğan-döşəyə girmişdilər. Mirmehdinin xorultusu qatarın səsinə batırırdı. Səttaroğlu Hüseyni qucaqlamışdı, Allah bilir, yuxusunda nə görürdü. Mürsəlin dodaqları yenə qulaqlarının dibinə çəkilmişdi. Yatanda nəyə gülürdü, görəsən, zalım balası? Bu gənclərin hamısının canını qızdıran ortağ bir hiss vardı. Bu hiss yalnız Vətən sevgisi ola bilərdi...

Parovoz fit çaldı. Sanki mənimlə həmrəy olduğunu bildirdi.

«Haradadır bu sevginin mənbəyi? – deyə özümdən sual etdim. Nədir Vətən? Qarabağın sıldırım qayaları? Xaçmazın alma bağları? Samurun köpüklü suları? Abşeronun fontan vuran quyuları?» Xeyr! Vətən daş deyil, ağac deyil, su deyil, neft quyusu deyil! Bunların hamısını birləşdirib özünə Vətən edən insandır. Hansısa müdrük deyib ki, millətin varlığı və böyüklüyü onun torpaqlarının genişliyi ilə yox, ruhunun yüksəkliyi, ölməzliyi ilə ölçülür. Gözəl deyimdir, amma fərqi varmı: torpaq da ruh deyilmi? Var! Fərqi ondadır

ki, torpağı özünlə daşıya bilmirsən. Ruhunsa, hara getsən, içindədir, sənindədir. Vətən də bizim nəinki çölümüzdə, içimizdədir. Namusumuz, sevdiklərimiz və qoruduqlarımızdır. Mənimçün məzarda yatan atam və qardaşım, anam, hamilə arvadım, qucağıma götürmək arzusunda olduğum övladım, hər zaman azad və ləyaqətli görmək istədiyim millətim, bax bu brezentin altına doluşmuş əsgər yoldaşlarım Vətəndir. Mən onları heç vaxt köməksiz qoymaram, heç vaxt danmaram, satmaram, heç vaxt məyus etmərəm...

Sonuncu cümləni pıçıltı ilə təkrar etdim. Canıma istilik gəldi. Nədənsə hər şeyin yaxşı olacağına inandım. Oturduğum yerdə məni necə yuxu apardığından xəbərim olmadı.

...Kimsə arxadan çiynimə toxundu. Dönüb baxdım. Heç kim yox idi, hamı yatırdı. Təzədən üzümü çevirəndə qarşımda Nərgizi gördüm. O, taxta döşəmədə oturub dizlərini qucaqlamışdı, kəlağayısının saçaqlarını didişdirə-didişdirə gülürdü.

– Yadındadır, Ağam, mən Dağıstanda qızlar məktəbini bitirəndə qardaşım ilə mənə evə aparmağa gəlmişdin?

Məntiqlə, soruşmalıydım ki, sən bu qatara necə düşmüşsən? Soruşmadım.

– Yadımdadır. İkiillik ayrılıqdan sonra səni görəndə özümə söz verdim: qayıdan kimi dayımı elçi göndərəcəyəm. Qardaşımdan çəkinməseydim, elə oradaca özüm məsələni həll edərdim.

– Onsuz da gözlərimdən hər şeyi oxuyurdum. Elə-belə durub qardaşımın yanına düşməmişdin ki, o boyda yolu.

– Özüm gəlməmişdim. Dayım dostunun oğluna yol yoldaşı qoşmuşdu.

– Dayın da az bilmirdi... Yadındadı, mənim sənədlərim hazır olanadək üç gün Dağıstanda qalası oldunuz. Sonra sərhədə yaxınlaşanda dediklərini xatırlayırsan? «Bizim keçmişimiz də, gələcəyimiz də Vətəndir, yad eldə ancaq bu gün olur».

– Hə. Sənin cavabını da unutmamışam: «Vətənə məhəbbət sadəcə hiss olanda, əmələ çevrilməyəndə onun yad ellə fərqi qalmır». Soruşdum ki, bunu haradan bilirsən? Bir şeir oxudun. Sözləri təxminən belə idi: «Vətən üçün hər şeyi etməyənlər – heç nə etmir, Vətənə hər şeyini verməyənlər – heç nəyini vermir».

– Unut o sözləri, qurban olum. Qorxutma məni. Mən o vaxt çox gənc, ağılsız qızdım. Şeiri də müəllimimdən eşitmişdim, sənə daha da xoş gəlmək üçün özümü savadlı göstərirdim...

– Niyə? Niyə unutmalıyam ki? Yaxşı demişdin.

– Bəs mən? Bəs biz? Hər şeyi Vətənə versən, bizə nə qalar, Ağam?

– Ay dəli! Axı siz də Vətənsiniz, onun mənə ən əziz parçalarıdır...

Parovoz uzun bir fit çaldı. Mən diksinib gözlərimi açanda qarşımda Xaçmaz stansiyasının qəhvəyi bina-

sını və çıxmaqda olan günəşin şüalarını əks etdirən tağlı pəncərələrini gördüm. Perrona tökülüşən əsgərlərin «Ur-ra» qışqırığı yuxumu tamam qaçırtdı.

***

Polkovnik Tumanov bilyard əlcəyini sağ əlinə taxmışdı. «Solaxaydır. Beləsi ilə oynamaq çətin olar», – deyə düşündüm və irəli yeriyib raport verdim.

Nikolay Tumanov gürcü əsilzadələrindən idi, 55-ə yaxın yaşı olardı, onun 35 ilini Qafqazda, çar ordusunun Abşeronda yerləşən hərbi hissələrində xidmətdə keçirmişdi, dünya müharibəsində iştirak etmişdi. İmperiya dağılandıqdan sonra isə Azərbaycan ordusuna yazılmışdı. 1919-cu ildə Tumanovu Quba alayının komandiri Ququşova müavin göndərmişdilər, indisə o, komandiri əvəz edirdi.

Polkovnik bilyard həvəskarı idi, zirehli qatarın gəlişini gözləyə-gözləyə stansiyanın ikinci mərtəbəsindəki foyedə təkbaşına şar qovurdu. Məni görəndə ki, yarı divara söykədi, əlcəyi çıxarıb masanın üstünə atdı.

– Əla gəlmisiniz, Babazadə. Yevlaxdan Bakıya, Bakıdan Xaçmaza belə sürətlə?! Triplet!¹⁰ Bəs zirehli qatarın komandiri harada qaldı?

– Kapitan Lordkipanidze Bakıdan göndərilən silahsursatı təhvil verir, cənab polkovnik. İndi gələr.

¹⁰ Bilyard oyununda zərbə: bu zaman vurulan şar iki dəfə yanlara dəydikdən sonra səbətə düşür.

– Yaxşı, biz də boş dayanmayaq. Birbaşa mətləbə keçək.

Əvvəlcə Tumanov yavərini çağırırdı.

– Burada olun. Təsərrüfat hissəsinin müdiri də gəlsin, lazım olacaq. Knyaz Lordkipanidze işini bitirən kimi yanıma qalxсын.

Sonra polkovnik məni qapısına «Rəis» lövhəsi vurulmuş otağa apardı. Tumanov divardan asılmış dəmiryol xəritəsinin qarşısına keçdi.

– Vəziyyət barədə, yəqin, ümumi məlumatınız var. Bolşeviklər Petrovskdan¹¹ Biliciyə qədər böyük qüvvə toplayıblar. Dərbənddə zirehli qatarlardan əməlli-başlı klaster¹² yaranıb! Hələlik ciddi təxribata əl atmayıblar, amma bu boyda qoşunu Qafqaza «Narzan» içməyə gətirməyiblər ki! Ona görə daim gözdə-qulaqda olmalıyıq. Sabah özünüz də Samura gedin, təzə nəzərlə şəraiti qiymətləndirin. Təəssüf ki, adamımız çox azdır. Ordan-burdan hissə yığılıq. Başa düşmək olar, Qarabağda müharibə gedir. Cəbhədəki ordudan sizin bölüyü güclə, Şıxlınskinin köməyi ilə qopardım. Bu gün üç bölük də Qusardan gələcək. Vəssalam. Bütün şimal istiqamətində vur-tut üç minədək əsgər cəmləşdirmək mümkün olub.

– Mənə konkret hansı vəzifə tapşırılır?

– Bölüyünüzlə Yalama stansiyasına gedəcəksiniz.

¹¹ Hazırda Mahaçqala şəhəri

¹² Bilyard oyununda şarların çox yaxın vəziyyətdə bir yerdə cəmləşməsi

Daha təcrübəli, Zəngəzur və Qarabağ döyüşlərində bərkimiş zabit kimi qarnizona rəhbərlik edəcəksiniz. Beləliklə, Yalama qarnizonunda iki piyada bölüyü, bir süvari eskadronu və dəmiryol mühafizə dəstəsi olacaq. Təxminən 500 nəfərlik qüvvə.

Tumanov barmağını xəritədə Xudatla Yalamanın tən ortasındakı nöqtəyə qoydu.

– İkinci yüngül batareyanın toplarını burada, Ləcət yaxınlığında yerləşdirəcəyik. Onlar həm Samur çayı üzərindən keçən körpünü, həm də dəmir yolu xəttini hədəfdə saxlayacaq. Duet!¹³ Amma bilin, Qırmızı Ordu sərhədi keçsə, onu faktik olaraq birinci siz qarşılayacaqsınız. Çünki sərhədboyu kəndlərdə çox kiçik dəstələrimiz var, 20 verstdən artıq məsafədə səpələniblər. Siz nə qədər çox davam gətirsəniz, bizə müdafiəni möhkəmləndirməyə bir o qədər vaxt verərsiniz. Bəri başdan deyim: əlavə nizami qüvvələr almayacaqsınız. Partizanlarla əlaqə saxlamağa çalışın. Mayıla¹⁴ mən də xəbər göndərmişəm. Dəstə toplayır. İndisə əsgərlərə dincəlməyə, ehtiyacı olanlara anbardan paltar almağa vaxt verin. Günorta yola düşərsiniz. Hələlik, istəsəniz, bir partiya bilyard oynaya bilərik. Sizə bir neçə trik-şot¹⁵ göstərəcəm.

Mənim başqa fikrim vardı, amma polkovnikə «yox» deməyə dilim gəlmədi. Tumanov tərəddüd keçirdiyimi hiss etdi.

¹³ Bilyard oyununda iki şarın birdən səbətə düşməsi

¹⁴ XIX–XX əsrlərdə Azərbaycanın şimalında qaçaq hərəkatının liderlərindən biri

¹⁵ Bilyard oyununda böyük ustalıqla vurulan zərbə, hiyləgər fənd

– Bəlkə, yuxusuzsunuz, siz də dincəlmək istəyirsiniz?

– İcazə versəniz... cənab polkovnik, bir saatlığına evə dəyərdim. Anama baş çəkərdim.

– Effe!¹⁶ Düz edirsiniz, ata-ana hər şeydən irəlidir. Biz gürcülər də beləyik. Ancaq... Məgər eviniz buradadır? Mən sizi qubalı bilirdim.

– Elədir, Qubada doğulmuşam. Atam öləndən sonra dayım anamla məni Xaçmaza, öz yanına gətirib.

– Əlbəttə, gedin. Trik-şotlarımı knyaza nümayiş etdirərəm. Amma nəzərə alın ki, vaxtınız çox deyil.

***

Darvaza aralı qalmışdı. Səssizcə həyəətə girdim. Anam bağçada güllərlə əlləşirdi. Həyətdə bağban olsa da, iri daş dibçəklərdə əkdiiyi güllərinə qulluğu o heç kimə etibar etmirdi.

Uzun, qara donunda anam daha hündür və arıq görünürdü. Çiyinə boz yun şal salmışdı. Ayaqlarımın ucunda yavaş-yavaş yaxınlaşıb onu qucaqlamaq istədim. Anam duyuq düşüb başını qaldırdı və qabağıma yeridi.

Onun qolları arasından çıxıb əlindən öpdüm:

– Yenə saçlarımı iyləyirsən. Məni bu iydən tanıyırsan? Elə bil bir aydır yox, bir ildir görməmişəm.

¹⁶ Bilyard oyununda şarın fırlana-fırlana hərəkatı, gözəl zərbə

– Dayan, uşağın olar, bilərsən, övlad qoxusu nə olan şeydir. Sənin orda hər günün mənim üçün burda bir ildir. İndicə Tanrıya yalvarırdım, dua edirdim ki, oğlumu sağ-salamat özümə qaytarsın. Allah böyükdür, mərhəmətlidir, ədalətlidir! Ana duasını tez eşidir.

Yenə sual yağışı...

– Dava bitdimi, oğul? Qarabağı qurtardınız mı? Həmişəlikmi gəlmisən? – Anamın sifətindəki ifadə birdən dəyişdi, səsi titrədi. – Yaralanıb-eləməmisən?

– Yox, ay ana. Həmişə ağlına pis fikirlər gəlir. Qarabağdan qələbəylə qayıtmışsın. İnşallah, tezliklə əmin-amanlıq tam bərpa olunur. Bizi geriyə, öz hərbi hissəmizə göndərdilər. Dedilər, sizlik burada iş qalmayıb. Yalamaya gedəcəyəm. Yolüstü bir saatlığına evə döndüm. De görüm, özün necəsən?

– Nə dedin? Bir saatlığına?..

– Soruşuram, özün necəsən? Baş ağrıların çox əziyyət vermir ki?

– Məndə baş qoymusan?.. Başımı itirmişəm, ay oğul... Bəs niyə belə tələsik? Nəsə olub o tərəflərdə? Dayın dünən qəza rəisi ilə danışanda eşitdim ki, Samurda da vəziyyət qarışıqdır...

– Dayım evdədir?

– Hərbidə təzə adət öyrənmişən: suala sualla cavab verirsən. Dayın rəislə görüşəndən sonra gecəynən Bakıya çıxdı...

– Bəs Nərgiz haradadır?

Anamın, axır ki, dodağı qaçdı və o, əlini dibçəklərinə sarı uzatdı:

– Mənim nərgizlərim çiçəkləyiblər. Səninki də çiçək açmağa hazırlaşır. Yuxarıdadır. Qoymuram pilləkənləri çox qalxıb-düşməyə. Get, görüş. Samovar indi qaynayacaq. Çayı həyətdə içəcəksən, evdə?

– Evdə, – deyib tələsmədən ikinci mərtəbənin şüşəbəndinə qalxan pilləkənə doğru getdim. Qaçmaqdan özümü saxlayırdım. Anam arxadan baxırdı.

Nərgiz pəncərədən danışığımızı eşitmişdi. Əlləri arxasında divara söykənib gözləyirdi. Mən qapını açanda o da gözlərini açdı.

Çəkmələrimi çıxarmadan yaxınlaşıb qarşısında diz çökdüm, belini sarıb qulağımı top kimi yupyumru qarnına dayadım.

– Çox darıxmışdım sizin üçün. Təsəvvür edirsən, iki gün əvvəl hətta az qala sənə məktub yazacaqdım.

Nərgiz başımı qarnına sıxdı.

– İndi inandım ki, doğrudan darıxmısan. Bəs onda niyə yenə gedirsən?.. Bəlkə, bir-iki gün qalıb oğlunu da görəsən, sonra?

– Oğlan olduğunu nədən bilirsən?

– Anan deyir, yeriyəndə sağ ayağını əvvəl atırsan, yatanda isə sol böyrü üstə yatırsan, deməli, oğlan olacaq. Oy, görürsən, necə təpik atır? Belə də qız olar?

– Düz deyirsən, təpiyindən qulağıma səs düşdü, – deyə güldüm və ayağa qalxıb yüngülcə Nərgizin çiyinlərini qucaqladım.

Məncə, birinci dəfə idi Nərgizin göz yaşlarını görürdüm.

– Ürəyim yaman narahatdır, Ağam. Heç belə olmamışdım.

– Hamiləlikdəndir. Zarafat gəlməsin sənə...

Pilləkəndə ayaq səsləri eşidildi. Nərgiz məni itələdi.

– Sən haradan bilirsən? Gözlərimin içinə düz bax...

Bir saat çox tez keçdi. Anam başının ağrısının tutduğunu bəhanə edib məni ötürməyə çıxmadı. Pilləkənləri enəndə Nərgizin qoluna girdim, darvazanın qabağına qədər dinməz gəldik.

– Ayrılmaq istəməsəm də, getməliyəm, Nərgiz. – Əlimi onun qarnının üstünə qoydum. – Ürəyimdəkilərin hamısını sözlə deyə bilmirəm... Amma... Getməliyəm...

– Get, uğurlu yol, Ağam. Allah yar olsun. Söz ver ki, özünü qoruyacaqsan. Söz ver ki, qayıdacaqsan.

– Əlbəttə. – Nərgizin qarnını sıgalladım. – Ey, eşidirsən, mən gələndək özünü yaxşı apar. Söz vermişəm, dartıb qulaqlarını uzadaram.

– Biz səni gözləyəcəyik.

– Mən sizsiz darıxacağam.

Yalamaya gəlişimizin ikinci günü müdafiə səddi qurmaq üçün seçdiyimiz sahəyə baxış keçirirdim. Arxamca stansiyadan süvari göndərdilər. Qəza rəisi Ağakişibəyov məni gözləyirdi.

Mən burada «bismillah» eləməmiş qəza rəisinin özünü yetirməsi xoşuma gəlmədi. Mülki hökumət orqanları hərbcilərin işlərinə qarışmağa tez-tez cəhd göstərirdilər və söhbət tikinti-məişət işlərindən gəndəndə belə müdaxilələrə dözmək olurdu. Amma indi Ağakişibəyovla müzakirə ediləsi məsələ görmürdüm. Hərçənd qəza rəisini tanıyırdım, çox ağıllı və mübariz adam hesab edirdim, dayımla yaxın münasibətdə olduğunu bilirdim. Hətta bir dəfə dayımdan eşitmişdim ki, hərdən «İstiqlal aşiqi» təxəllüsü ilə şeir də yazır.

Ağakişibəyov əlləri qara gödəkçəsinin cibində stansiyanın həyətində dayanmışdı. Ayaqlarını aralı qoyub buxara papağını geri itələmişdi. Bu duruşda zərrə qədər şeiriyyət yox idi. Əgər mən rəssam olsaydım və döyüşə hazır cəngavər şəkli çəkmək istəsəydim, onun portretini olduğu kimi kağıza köçürərdim.

– Xoş gördük, Babazadə. Pristav köməkçisi Əbdülrazeyev dedi, dünən sərhəddə olmusan.

– Xoş gördük. Sizin pristav köməkçiniz məni güdür? Yaxşısı budur, Samur körpüsündəki şıdırğı alverə nəzarət etsin.

– Onu da eləyir, arada sizin də işinizi görür. Gecə sərhəddə rus ordusundan bir dezertir tutublar. Zabitdir. Mixail Filnikov. Gəl bir az gəzişək.

Atın yüyənini əsgərə verib qəza rəisinin dalınca getdim.

– Oradan gəlirəm. Mən beləyəm: hər şeyi özüm yoxlamalıyam. Rus zabiti Batuma çatdırılmasını istəyirdi. Bakı ilə danışıqdan sonra arzusunu yerinə yetirəcəyimizə zəmanət verdim. Filnikov da suallarımıza cavab verməyə razılaşdı. Diqqətlə qulaq as. Dağıstanda, Petrovskdan Samura qədər olan ərazidə 2 piyada, 1 süvari diviziyasından və artilleriya briqadasından ibarət ekspedisiya korpusu yerləşdirilib. Korpusda 30-dək top var. Petrovska və Dərbəndə 9, ya 11 zirehli qatar gətirilib. Çoxu saz vəziyyətdədir. Möhkəm silahlandırılmış, hətta uzaqvuran gəmi topları ilə təchiz edilmiş bu qatarlar xüsusilə təhlükəlidir. Hər gün bölgədəki qoşunların sayı artırılır. Ordu istənilən an Samuru keçməyə hazırdır, əmr gözləyir. Bolşeviklər Azərbaycanla sülh danışıqlarının səmərəsiz qurtaracağına və belə böyük qüvvə ilə asanlıqla hərbi qələbə əldə edəcəklərinə əmindirlər. Mən artıq daxili işlər nazirliyinə raport göndərmişəm, geri qayıdanda qarnizona döndüm ki, məlumatınız olsun.

– Dezertir zabit sizinlədir?

– Yox, iki nəfərə qoşub Bakıya yola saldım.

– Onun sözlərinə nə dərəcədə inanmaq olar?

– Məndən soruşursansa, doxsan doqquz faiz. Bu məlumatlar digər mənbələrdən aldığım xəbərlərlə üst-üstə düşür. Sadəcə, daha dəqiqdir.

– Onda hökumət adamı kimi bir şeyi mənə izah edin: bunca soyuqqanlıq nə deməkdir? Dünən Samurda heç bir ciddi hazırlıq görmədim. Başa düşürəm ki, qüvvəmiz azdır, ancaq, mənəcə, mümkün olan hər şeyi etmirik.

Ağakışibəyov sağollaşmaq üçün əlini mənə uzatdı.

– Dayın gələr, bilərik.

– Nə vaxt gəlir?

– Yəqin, iki-üç günə.

– Dedikləriniz barədə polkovnik Tumanova mənə raport verim?

Qəza rəisi gedə-gedə başını döndərmədən cavab verdi:

– Ehtiyac yoxdur, onunla görüşəcəyəm. Vəkilov¹⁷ da, yəqin, artıq teleqramımı müdafiə nazirliyinə ötürüb.

***

Oğlum oldu!

Qaynım Cavad zəng etmişdi. Əvvəl şad xəbəri çatdırdı, sonra da dedi ki, narahat olmayım, dayım gələne kimi gözü anamla Nərgizin üstündədir, uşaqla

¹⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuncu daxili işlər naziri

heç bir problem yoxdur, yeyib-yatır, amma mən də nə qədər tez vaxt eləyib gəlsəm, bir o qədər yaxşıdır, Nərgiz nəsə narahatdır. Cavada muştuluq, Nərgizə hədiyyə boyun oldum, anama salam göndərdim və söz verdim ki, əlimdəki vacib işləri bitirən kimi özümü yetirəcəyəm.

Vacib işlər isə bitmək bilmirdi. Möhkəmləndirilmiş müdafiə səddi qururduq. Yaşayış evləri stansiyaya yaxın idi və dəmir yolu boyunca cənuba doğru uzanırdı. Ona görə ön səddi stansiyadan yüz-yüz əlli metr şimala keçirdik. Relslərdən sağa və sola yerə dirəklər basdırıb tikanlı məftillərdən iki cərgə maneə yaratdıq. Səngər qazdıq, hər tərəfdə bir blindaj, pulemyotlar üçün 3 dzot tıkdıq. Samur yolunda post qoyduq. Yalama çayından gətirdiyimiz daşlardan və səngərlərdən çıxardığımız torpaqdan stansiya ilə ön müdafiə xətti arasında beş təpəcik qaldırdıq. Üç yüngül topumuzu və daha iki pulemyot nöqtəsini onların arxasında gizlətdik. Toplardan ikisi işlək vəziyyətdə idi, birinin çatışmayan hissəsi Bakıdan göndərilməli idi. Meşəyə hər 12 saatdan bir əvəzlənən süvari patrullar göndərdik. Komanda məntəqəsini isə «Q» şəkilli stansiya binasının şimal qanadında, ikinci mərtəbədə yerləşdirdik. Buradan bizim «döyüş meydanı»mız ovuc içi kimi aydın görünürdü.

Gəncədə hərbi məktəbdə öyrəndiklərim və Qarabağda qazandığım təcrübə xeyli karıma gəldi. Çəkdiyimiz sədd düşmən piyadaları və süvarilərinin hücumuna uzun müddət davam gətirə bilərdi. Qor-

xumuz zirehli qatarlardan idi. Onun da yolu tapılmışdı. Polkovnik Tumanov təklif edirdi ki, sərhəd istiqamətində relsləri sökək. Komandirin məsələni müdafiə nazirliyi ilə razılaşdırmasını gözləyirdik.

Günlər sakit keçirdi. Postlarda heç bir təxribat, sərhədi pozma halları qeydə alınmamışdı. Samur körpüsündə rus əsgərləri ilə azərbaycanlılar arasında qızgın alver davam edirdi. Ətraf kəndlərdə yaşayanlar «nikolay pulu»na ruslara ara q, siqaret, ərzaq satırdılar. Hərdən fikirləşirdim ki, bəlkə, dezertir Filnikov hansısa səbəbdən yalan məlumat verib? Məsələn, Batuma getməyə kömək etməyimiz üçün gətirdiyi məlumatların qiymətini artırmağa çalışıb? Yaxud bolşeviklərin əsl məqsədini düzgün anlamayıb. Çünki söz-söhbət gəzirdi ki, Rusiya ilə Türkiyə arasında anlaşma əldə olunub və Qırmızı Ordunun Azərbaycanla işi yoxdur, bizim torpaqlardan keçib ingilislərə qarşı müharibədə türklərlə birləşmək istəyir. Hər halda, biz ehtiyatımızı tuturduq.

Tez-tez oğlum yadıma düşürdü. Ata olduğumu qar-nizonda heç kimə deməmişdim. Elə bilirdim ki, hamı bunu onsuz da görür, yaxud görməlidir. Nə qədər qəribə olsa da, hələ heç səsini eşitmədiyim bu uşaq mənim xarakterimə, davranışıma, hətta danışığıma təsir göstərirdi. Bir dəfə ayaqqabıları tozlu sırada dayanmış Mürsəli çağırır: «Oğul, get çəkməni təmizlə», – dedim. Lap rəhmətlik podpraporşikimiz kimi. Mürsəlin qıyıq gözlərinin genişlənməsindən başa düşdüm ki, nəsə məndən gözləmədiyi ifadə işlətmisəm. Sözü-

mü dəyişdim, üzümə sərt ifadə verib əmr etdim: «Əsgər, çəkmələrini təmizlə, sonra sıraya dur!»

Planlaşdırdığımız müdafiə tədbirlərini aprelin 23-də, əsasən, başa çatdırdıq. Fikrim var idi ki, Tumanovdan icazə alıb ertəsi gün evə dəyim. Ancaq polkovnikin telefoqramı məni bu xəyaldan əl çəkməyə məcbur etdi: «Yalama stansiyasından Samur istiqamətində bir verst məsafədə dəmiryol relsləri sökülsün. Tapşırığın yerinə yetirilməsi barədə aprelin 25-i saat 12:00-dək şəxsən mənə raport təqdim edilsin».

Stansiyanın işçiləri və dəmiryol mühafizə dəstəsi ilə yanaşı, qarnizonun heyəti əmrin icrasına cəlb olundu. Qəza rəisinin göstərişi ilə pristavlar ətraf kəndlərdən əlavə işçi qüvvəsi səfərbər etdilər. Tapşırıq vaxtında yerinə yetiriləcəkdi. Amma aprelin 25-i səhər Xaçmazdan ikinci telefoqram gəldi: «Sökülmüş relslər təcili yerinə düzülsün!»

Nə baş verdiyini anlamırdım. Bununla belə, orduda əmrlər müzakirə olunmur, icra edilir. Bircə şey aydın idi ki, vəziyyət dəyişib. Mən yalnız Rusiya ilə danışıqların uğurlu getdiyini və Qırmızı Ordunun qəflətən hücum təhlükəsinin sövuşduğunu təxmin edə bilərdim.

Nəhayət, axşam yaxın sonuncu sökülmüş rels yerinə qoyuldu və mən əldən düşmüş əsgərlərə istirahət verdim.

***

Aprelin 26-sı günəşli bir gün idi. Tikinti-qazıntıdan, axır ki, canımız qurtarmışdı və nahardan sonraya taktiki təlim təyin etmişdim. Biz naharı bitirəndə Xaçmaz qarnizonundakı yeganə zirehli qatarımız Yalamağa gəldi. Qatarın komandiri ştabs-kapitan knyaz Lordkipanidze, onun köməkçisi cavan gürcü zabiti və dəmiryol mühafizə xidmətinin Xanbaba adlı rəisi Samurda sərhəd məntəqəsini yoxlamağa gedirdilər. Lordkipanidze mənim də onlara qoşulmağımı təklif etdi. Dərhal razılaşdım: bir həftə idi sərhədə çıxmamışdım. Təlimə rəhbərliyi müavinimə tapşırıb qatara mindim.

Sərhəd Samur üzərindəki körpünün düz ortasından keçirdi. Bir məhəccərdən o birinə çəkilməmiş yoğun məftil yolu kəsirdi. Məftilin Rusiya tərəfində iki soldat, Azərbaycan tərəfində iki əsgər keşikdə dayanmışdı. Rejim çox da sərt deyildi. O tay-butaya adlamaq istəyənin sənədlərini, üstündə silah olub-olmadığını yoxlayır, məqsədini soruşur və buraxırdılar. Körpünün bərabərində, Samurun sahilindən təxminən 100 metr aralı bizim sərhəd məntəqəmiz və gözətçilər üçün kiçik barak yerləşirdi. Barakın qabağında başkəşik kötüyün üstünə su çəni qoyulmuşdu, yaxınlıqda isə alverçilər yeşiklərdən qurduqları piştaxtalara malalarını düzmüşdülər, «bazar» açmışdılar.

Ştabs-kapitanın obyektə səkkiz dəfə yaxınlaşdıran ingilis binoklu ilə seyr etdiyim bu səhnələr ötən həftə gördüklərimdən fərqlənmirdi. Bircə detaldan başqa:

«bazar»la barakın arasındakı meydançada adamlar halay vurub rəqs edirdilər. Lopabiğ jandarm harmonikada nəşə çalırdı, oynayanların əl-ayaq hərəkətindən «Qaytağı»ya oxşayırdı. Bizim əsgərlər rusları rəqsə çəkirdilər, onlar isə başlarını bulaya-bulaya geri dartınırdılar. Tək bircə soldat cəsarət edib ortaya atıldı. Boyu uca olduğu üçün onun yana açılmış uzun qolları, gülürüz sifəti və başındakı qırmızı ulduzlu papağı aydın görünürdü. Hamı kənara durub çəpik vurmağa, fit çalmağa başladı. Aralıqda çox gözəl rəqs edən bir Azərbaycan əsgəri və həmin soldat qaldı. Rus soldatı ritmi pozmadan əlləri ilə əsgərin hərəkətlərini təkrarlayır, ayaqlarıyla dizlərini qatlaya-qatlaya «Polka» oynayırdı.

Binoklu ştabs-kapitana uzatdım.

– Ora baxın! Belə şey görmüsünüz?

Knyazın dodaqları qaçdı:

– Çox yaradıcı yanaşmadır, vəziyyətdən çıxmağı bacarır. Çevik adama oxşayır.

Yavaş-yavaş körpüyə yaxınlaşan zirehli qatarı birinci olaraq harmonika çalan jandarm gördü. Musiqi kəsildi, oynayanlar dağılıdılar.

Qatar körpünün 150 metrliyində dayandı. Zirehli qapı açıldı. Xanbaba çınqılığa tullandı. Ardınca Lordkipanidze, sonra biz düşdük. Xanbaba baş mühafizəçinin raportunu qəbul etdi. Bəlli oldu ki, gün insidentsiz ötüşüb, ümumiyyətlə, Filnikov əhvalatından sonra

sərhəd bölgəsində heç bir diqqətəlayiq hadisə baş verməyib.

Barakın qarşısında Lordkipanidze ayaq saxladı. Gözaltı yolun o biri üzündə alverçilərlə sövdələşən soldatlara baxdı və arxadan gələn dəmiryol mühafizə xidmətinin rəisinə dedi:

– Mərc gələ bilərəm ki, bayaq rəqs edən rus soldatı, əslində, zabitdir. Özü də elə-belə zabit deyil, komandirdir.

– Niyə belə düşünürsünüz, knyaz?

– Mən uzun müddət çar ordusunda xidmət etmişəm, Xanbaba. Bunların ağlarını da uzaqdan seçirəm, qırmızılarını da. Sən bir onun duruşuna bax: sol əlini kəmərinin üstündə elə saxlayıb ki, elə bil qılncın dəstəyindən yapışıb...

Ştabs-kapitan öz-özü ilə danışmış kimi pıçıldadı: «aq ras edzeb, bico?»¹⁸ və qətiyyətlə yolu keçib ruslara yaxınlaşdı. Soldatlar onu əhatəyə aldılar.

Bir neçə dəqiqədən sonra Lordkipanidze ilə rus komandirinə oxşayan soldat dəstədən aralanıb gəzə-gəzə söhbət etməyə başladılar. Növbəti dəfə bizim yanımızdan ötəndə Lordkipanidze ayaq saxladı. Soldat da dayandı. Ştabs-kapitan bir-bir bizi ona təqdim etdi:

– Yalama qarnizonunun rəhbəri. Mənim köməkçim. Dəmiryol mühafizə xidmətinin rəisi.

¹⁸ Gürcüce: «Nə axtarırsan buralarda, cavan oğlan?»

Soldat gülümsəyib əl uzatdı. Onun gərilməmiş quş qanadları formasında uzun bıqları var idi. Gülümsəyəndə qanadlar hərəkətə gəlirdi. Hiss etdim ki, əl tutanda mənə xüsusi maraqla baxdı. Ştaps-kapitan Xanbabaya göz vurub yenidən həmsöhbətinə tərəf döndü:

– Hə, deməli, hələ bir dəfə də ciddi problem yaranmayıb. Ümid edirəm ki, hökumətlərimiz arasında rəsmi sülh müqaviləsi imzalananaqədək yaranmayacaq da. Sizinkilər bizim sərhəd məntəqəsini keçib istəsələr burada, istəsələr yaxınlıqdakı kəndlərdə bazarlıq edirlər. Yeri gəlmişkən, bəs siz heç nə almamısınız?

– Hələ sövdələşirdik. Bir həftəyə qiymətləri qaldırıblar.

– Bağışlayın, bir söz soruşum: özünüz haralısınız?

– Kaluqada doğulmuşam, amma praporşiklər məktəbini Gürcüstanda bitirmişəm.

– O-o-o! Deməli, bizim adətlərə bələdsiniz. İcazə verin, rus ordusunun qırmızı komandirinə bir gürcü knyazı və Azərbaycan ordusunun zabiti kimi tanışlığımız şərafinə konyak hədiyyə edim. Gözəl konyakdır, onillikdir, inqilabdan əvvəl süzülüb, keyfiyyətinə söz ola bilməz.

Lordkipanidze köməkçisinə işarə verdi. Gənc zabit iti addımlarla zirehli qatara doğru getdi.

– Sağ olun, ştaps-kapitan, indi əvəzini çıxma bilməyəcəyəm, amma bilin ki, bizim tərəfdə sizi ən isti münaşibət və ən layiqli hədiyyə gözləyir.

Lordkipanidze qızardı. Qısa tərəddüdən sonra soyuq səslə soruşdu:

– Sizə bir sual da verə bilərəmmi?

– Buyurun.

– Neçə yaşınız var?

Rus komandiri tutuldu:

– İyirmi dörd.

«Yaşdımdır» deyər fikirləşdim. Lordkipanidzenin səsi isə bir az da sərtləşdi.

– Çox ağıllı adama oxşayırsınız, amma hələ gəncsiniz. Bəzi sözlərin mahiyyətinə varmırsınız, ya da... Ola bilsin, yaxşı eşitmədiniz. Axı mən dedim: bir gürcü knyazı və Azərbaycan zabiti kimi...

– Siz məni düz başa düşmədiniz...

– Knyazla danışıqda belə deməzlər, cavan oğlan, deyərlər, fikrimi düz ifadə edə bilmədim.

Qırmızı komandir güldü. «Quş qanadları» çırpındı:

– Biz bütün zadəgan titullarını ləğv etmişik, ştaps-kapitan.

– Zabit şərafini ki ləğv etməmişiniz. Zabitə də belə təklif etməzlər. Hər halda, sizdən fərqli olaraq mən mundirdəyəm. Özü də Rusiya ilə heç bir düşmənçiliyi olmayan, dostluq əlaqələrinə can atan bir dövlətin ordusunun zabit mundirində!

Ştabs-kapitanın köməkçisi qutuda konyak şüşəsini gətirdi. Lordkipanidze onu alıb həmsöhbətinə uzatdı:

– Buyurun, nuş olsun. Qutusu da qırmızıdır. İndi isə, dostum, gərək bağışlayasınız, biz artıq getməliyik. Beş dəqiqədən sonra yola düşürük. Ümid edirəm, tanışlığımızdan qalan xoş təəssüratı daha heç nə korlamayacaq.

Azca aralanmışdıq ki, Xanbaba ştabs-kapitanın qolundan çəkdi:

– Biz onu həbs etməliyik!

Lordkipanidzenin dən düşmüş qaşları çatıldı:

– Niyə?

– Necə yəni niyə? Komandirdir, əsgər paltarında sərhədi keçib.

Lordkipanidze yuxarıdan aşağı qınayıcı nəzərlərlə Xanbabaya baxdı. «Gedək» deyə qolunu onun əlindən çıxardı və yoluna davam etdi.

Mənə elə gəldi ki, knyaz mənəvi qələbəsini fiziki qüvvə tətbiq etməklə korlamaq istəmir. Bəlkə də, rusların əlinə bəhanə verməkdən, yaxud belə bir addımın siyasi nəticələrindən çəkinir.

Xanbaba bir qədər fikirləşəndən sonra dalımızca düşdü.

***

Geriyə xoş əhvali-ruhiyyədə qayıdırdıq. Knyaz, özü dediyi kimi, «südəmə» rus komandirinə verdiyi dərsdən məmnun qalmışdı. Təəssüratlarımızı bölüşürdük, mühafizə xidmətinin hesabatını təhlil edirdik. Ümumi rəyimiz isə belə idi ki, bolşeviklərin yaxın günlərdə hücumu keçəcəklərinin əlamətləri görsənmir. Qırmızı Ordu əsas qüvvələrini bilavasitə sərhədə çıxarmayıb, soldatlar körpünü keçib araqlar, rus komandiri qol qaldırıb bizim əsgərlə rəqs edir. Görünür, nəyisə gözləyirlər. Lordkipanidze alnını qaşıya-qaşıya: «Ya danışıqların nəticəsini qabaqlamaq istəməyirlər, ya da işğala Antanta Ali Şurasının mümkün reaksiyasını hesablayırlar. Azərbaycanın müstəqilliyi tanınıb. Bu, birbaşa anneksiya kimi qiymətləndirilə bilər!» – dedi. Xanbaba «anneksiya»nın nə demək olduğunu soruşdu, başa saldım. İki gündən sonra yenidən postlara baş çəkməyi planlaşdırdıq. Qatar Yalamaya çatanda dayanmadı, tamam yavaşdı və mən perrona tullandım.

Stansiya rəisi ilə skamyada oturub söhbət edən dayımı görəndə kefim lap duruldu.

Xeyli vaxtdı görüşməmişdik, dayım elə bil sınxmışdı. O da məni görüb ayağa qalxdı, əllərini qabağa uzatdı və «Ya Allah, bacıoğlu» deyə irəli yeridi.

Aralıdan soruşdum:

– Nə gec qayıtdın Bakıdan, dayı?

– Məni qabaqlayırsan? Özünün oğlun bugün-sabah yeriyəcək, hələ gəlib üzünü görməmişən.

Biz qucaqlaşib-öpüşdük.

– Əşi, ikimiz də bir-birimizin tayıyıq. Qadınları evdə tək qoymuşuq. Təbrik edirəm, gənc ata olmusan.

– Çox sağ ol. Tək niyə qoyuruq? Daha yanlarında kişi də var. Bakıda nə məsələ idi?

Dayım nəsə çox qayğılı görünürdü.

– Həmdulla əfəndiylə görüşməyə getmişdim. Çatdırılması sözüüm vardı. Bilirsən ki, köhnə dostuq. Partiyalarımızın sözü heç vaxt düz gəlmir – o, ittihadçı millət vəkili, mən müsavətçi yazı-pozu adamı, – bizzə həmişə dil tapırıq. İşlərim uzandı. Rəsulzadəylə, başqalarıyla da görüşdüm.

– Onda səndə xəbərlər var ki!

– Var. Amma bir az sonra. Əvvəl sən danış. Dedilər, sərhəddəsən. Orada vəziyyət necədir?

– Hələ ki sakitlikdir. Məncə, yaxın günlərdə təhlükə gözlənilir.

Soldatla əsgərin bir yerdə oynamağı yenə yadıma düşdü.

– Bolşeviklər bizimkilərlə rəqs edirdilər. Maraqlı əhvalat oldu. Lordkipanidze rəqs edənlərin arasında bir rus komandirini tanıdı. Təsəvvür edirsən, tullana-tullana yarı «Polka», yarı «Qaytağı» oynayırdı. Yolboyu gülmüşük.

Dayım əsəbiləşdi, əhvalı bir az da korlandı.

– Çox nahaq gülürsünüz, dəvə oynayanda qar yağar.

– Nə dedin?

– Dəvə, deyirəm, oynayanda qar yağar. Vəziyyət siz düşündüyünüzdən qat-qat ciddidir. Bolşeviklər girsələr, qabaqlarına çıxarmağa qüvvə yoxdur. Mehmandarov da, Xoyski də, Səlimov da bu fikirdədirlər ki, ordunu Qarabağdan çəkə bilmərik, ermənilər yenidən birləşib üsyana qalxarlar.

– Erməniləri elə sakitləşdirmədik ki...

Sözüm yarımçıq qaldı.

– Sakitləşməyiblər. Ağdamdan, Şuşadan gözlərini çəkməyiblər. Ayın 18-də Gülablını yandırılar, 24-də Şuşakəndə basqın ediblər. Düzdür, cavablarını alıblar...

– Eybi yoxdur, bacıoğlun özü burada ölməyib ki...

Dayımın ürəyi dolu idi, mənə danışmağa imkan vermirdi.

– Köməksiz qalmışıq, bacıoğlu. Müstəqilliyimizi tanımış böyük dövlətlər qoşun göndərməkdən imtina edirlər, elə uzaqdan «qorxma, qorxma» deyirlər. İkiçə müttəfiqimiz qalırdı. Biri, Gürcüstan, indi öz hayındadır. Gürcülər hesab edirlər ki, Azərbaycanın işğalı artıq zamana bağlı məsələdir, Bakını müdafiə etmək mümkün olmayacaq. Ona görə vaxt itirmədən bolşeviklərlə gizli danışıqlar aparırlar. Mənə Rəsulzadə dedi. Ruslar onlara neytral qalacaqları təqdirdə toxunmamağı və neft paylarını kəsməməyi vəd edirlər.

– Bəs bizim ruslarla öz danışıqlarımız? Axı çoxdan söz-söhbət gəzir.

– Məsələ də ondadır ki, ortada quruca söz-söhbətdən, teleqramlaşmadan başqa bir şey yoxdur. Heç nə, başımızı piyləyirlər! Vaxt qazanırlar!

Bir həftə əvvəl belə bir fikir mənim də ağıma gəlmişdi. Amma onu özümdən uzaqlaşdırmışdım. Görünür, insan ən zəif ümidlərindən də asanlıqla əl çəkmək istəmir, onlara real don geyindirməyə çalışır. Cidd-cəhdlə dayımın mülahizələrində zəif yer axtarırdım.

– İkinci müttəfiqimiz nə deyir?

– İkinci müttəfiqimiz – Türkiyə – israrla tələb edir ki, Qırmızı Ordunun qabağını kəsməyək. Guya bolşeviklər Bakıdan yan keçib birbaşa Türkiyə ilə sərhədə yollanacaqlar, türkləri ingilislərin hücumlarından qorumağa gedəcəklər. Xəlil paşa buna şəxsən zəmin tutur, hətta XI orduya komandanlığın ona veriləcəyini deyir.

– Xəlil paşa? İki il öncə Bakını bolşeviklərlə daşnaklardan azad etmiş xilaskarımız?

– ... bir müdafiə tədbiri görüləndə də dərhal nüfuzundan istifadə edib hərbiyyə nazirliyinə şikayətə gedir ki, siz nə edirsiniz, qardaş da qardaşı belə gündə darda qoyarmı?!

– İndi başa düşdüm sökdüyümüz relsləri niyə bizə yerinə düzdürdülər... Bəlkə... Bəlkə, doğru deyir, da-

yı? Xəlil paşa Qarabağda partizan dəstələri düzəldib bizimlə yanaşı vuruşurdu. Harada görünsə, coşqunluq yaradırdı. Üstündən nə keçib ki?..

– Hər günün öz hökmü var, bacıoğlu: müharibədə bu gün çiyin-çiyinə vuruşduğunla sabah döyüşdə üz-üzə gələ bilərsən. Siyasətin isə daha sərt döngələri olur. Həm də sən bu məsələdə Ermənistanla Rusiyanı yanaşı qoyma. Türkiyə də bizim kimi Ermənistanla düşməndir, çünki hər ikimizin torpaqlarına göz dikib, varlığımıza təhlükə yaradıb. Amma bizim daha böyük təhlükə saydığımız bolşevik Rusiyası Türkiyə üçün ən yaxın müttəfiqdir. Fərqi anlayırsanmı? Türkiyə özü Avropa ölkələri ilə ölüm-dirim savaşındadır və təəssüf ki, onun maraqları həmin Avropaya əl uzadan Azərbaycanla yox, yumruq göstərən Rusiya ilə üst-üstə düşür. Ona görə Bakıdakı türk zabidləri və siyasətçiləri kommunistlərlə əlbir olublar, Qırmızı Orduya mane olmaq istəyənləri «türk və müsəlman birliyinə xəyanətdə» günahlandırırlar, «Müsavət» hökuməti əleyhinə təbliğat aparırlar...

– Vallah, çaşbaş qalmışam...

– ...çünki bizimkilərin çoxu kimi sadələvhlik edirlər, uzağı görmürlər, həqiqətən inanırlar ki, Rusiya Azərbaycanda, sadəcə, qərpbərəst «Müsavət»ı devirib sovet hakimiyyəti qurmaqla və neftimizə yiyələnməklə kifayətlənəcək, müstəqilliyimizə toxunmayacaq, qoşunlarını Bakıya yox, Türkiyənin sərhədlərinə yönəldəcək. Anlamırlar ki, bu, ümumiyyətlə, müstəqilliyimizin sonu olacaq. Rəsulzadə onlara Azərbaycanı faciəyə

sürüklədiklərini, sonra peşman olacaqlarını başa salmaq istəyir. Qışqırır, yalvarır ki, yapmayın, əfəndilər, bizi rahat buraxın. Biz yüz il Rusiyanın əsarətində olmuşuq, onun nə istədiyini sizdən yaxşı bilirik. Onlar hiylə işlədib gələcəklər, sonra bizi ayaqlayacaqlar, öz xoşlarına gedən deyillər. Nə fayda?!

– Bəs hökumətimiz niyə, heç olmasa, özü əlindən gələni etmir? Sənə dedim axı, sökdüyümüz relsləri də təzədən yerinə düzdürdülər...

– Hökumətin başını bir yerə yığmaq olur ki? Radikallarla liberalların dörd ay davam edən çəkişməsi, axır ki, onu iflic vəziyyətinə saldı. Xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski hələ yanvardan danışıqlara bel bağlamamağı, bütün səyləri hərbi gücümüzü artırmağa yönəltməyi təklif edirdi. Deyirdi ki, bolşevik işğal təhlükəsini indidən göz altına alağ, ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan edək, ruspərəst daxili işlər naziri Məmmədhasən Hacınskini vəzifəsindən götürək, sosialist nazirlər buna etiraz edərlərsə, onları da dəyişək. Xoyskinin tərəfdarları hökumətə geniş səlahiyyətlər istəyirdilər, tələb edirdilər ki, fəhlə klubları bağlansın, bolşevik təbliğatının qarşısı qətiyyətlə alınsın, parlament buraxılsın, yeni seçkilər təyin olunsun.

– Axı, mən bilən, Hacınski iki aydır ki, daxili işlər naziri deyil...

Dayım yenə fikrimi sona çatdırmağa qoymadı.

– Elədir, Hacınski çox mühüm vəzifədən uzaqlaşdırıldı, amma nazir qaldı. Sonra isə parlamentdə də,

partiyamızın konfransında da çoxluq Xoyskinin yox, onun mövqeyini dəstəklədi. Bunun ardınca Hacınskinin tərəfində olan solçular koalisiyadan çıxdıqlarını elan etdilər və hökumət istefaya getməyə məcbur oldu. Yeni hökumət yaratmağı parlament məhz Hacınskiyə tapşırıldı. Əksəriyyət ümid edirdi ki, o, bütün partiyalarla dil tapa biləcək. Amma Hacınski kommunistlərlə və sollarla üçhəftəlik danışıqlardan sonra aprelin 22-də – mən hələ Bakıda idim – parlamentə tapşırığın öhdəsindən gələ bilmədiyini dedi. Söz gəzir ki, özü də «Müsavat»ı tərk edib, bolşeviklərin partiyasına keçib. İndi tələm-tələsik yeni variant axtarılır. Köhnə nazirlər öz kabinetlərində müvəqqəti oturublar, di gəl ağızbirliyi yoxdur, hərə öz bildiyini edir. Kimi diktaturaya çağırır, kimi Rusiya ilə danışıqlara, kimi hakimiyyəti kommunistlərə təhvil verməyə. Kimi də boğçasını yığır, Tiflisə bilet axtarır.

Elə bil başıma bir qazan qaynar su tökdülər. Qəfildən özümü o qədər köməksiz, o qədər zəif hiss etdim ki, az qala inildədim:

– Bəs biz nə edək, dayı? Mən indi nə etməliyəm?

Dayım susurdu. Qəzəbi yatmışdı, sanki içini boşaldıb sakitləşmişdi. Bəlkə də, mənim özümü ələ almağımı gözləyirdi.

Mən üzümü yaz günəsinə tutdum. Açıq səmada ağappaq tənha bulud üzürdü. Yanağıma bircə damcı yağış düşdü. Bu, hislərimi soyutmaq və aqlımı başıma yığmaq üçün kifayət etdi.

– Nə məsləhət görürsən, dayı? Sən mənə ata olmusan.

O, düz gözlərimin içinə baxdı. Baxışlarımı yayındırmadım. Xeyli sükutdan sonra dayım eynəyini çıxarıb şüşələrini təmizləyə-təmizləyə sakit tərzdə dedi:

– Anan yaman deyindir dalınca, deyir, uşağın həftəsi çıxıb, amma dədəsi burdan-bura görməyə də gəlməyib.

Bu nədir? Dayım mənə qarnizonu qoyub evə getməyi təklif edir? Qaçmağı məsləhət görür? Ola bilməz! Mən indi ona nə cavab verim? İstənilən halda kobudluq edə bilmərəm. Bəs israr etsə?

– Vaxt eləyəmmədim, dayı. Bu gün sərhədə baş çəkəndən sonra fikirləşirdim ki, sabah icazə alıb evə dəyim. Sən necə, onu gördün?

– Gətirmişəm, özün də görəsən.

– Kimi gətirmisən?.. Necə... gətirmisən?..

– Anası ilə. Stansiya rəisinin otağındadırlar. Get, görüş.

Donub yerimdə qaldım. Bir tərəfdən dayımdan bədgüman olduğum üçün utanır, digər tərəfdən onun sözlərini dərk etməyə çalışırdım. Dayım ləngidiyimi görüb başını qaldırdı.

– Get. Vaxtımız azdır. Elə qayıdaq ki, qaranlığa düşməyək. Hava da tez soyuyur.

Mən yerimdən qopdum.

***

Qapını döymədən açdım. Nərgiz tələsik köynəyinin yaxasını düzəltdi. Uşağı əmizdirirdi. Döşdən ayrılmış körpə ağladı. Nərgiz ayağa qalxıb onu qucağında yellədi.

– Nədən qorxursan, quzum? Atandır.

Uşaq səsini kəsdi. Nərgiz yaxınlaşıb körpəni mənə uzatdı. Bələyi götürüb azca araladım.

Anamın övlad qoxusu barədə dedikləri düzüymüş!

– Gördün? Dedim sənə, oğlan olacaq. Özünə oxşayır.

– Hə, oxşayır. Özümə oxşayır! Adını qoymamısınız?

– Səni gözləyirdik.

– Öz adımlı qoyuram.

Nərgiz diksindi, səsinin tonu dəyişdi:

– Öz adını?.. – Ağladı. – Məni niyə qorxudursan? Dirinin adını uşağına qoymazlar... Dayım bizi niyə bura gətirdi? Özün gələ bilmirdin?

Əllərim məşğul olmasaydı, onu qucaqlayardım. Zərəfata saldım:

– Mövhumatçı olma! Zəmanə dəyişib: indi nəinki dirinin adını diriyə qoyurlar, hətta birinin adını əlindən alıb başqasına verirlər. Niyə ağlayırsan, ay qız? Bu nədir? Təzə şey öyrənmisən. Əvvəllər ağlamazdın.

– Nərgizin duzlu gözlərindən öpdüm. Körpə qığıldadı. – Yaxşı, gəl səni də öpüm. Hə... Hələ Novruzda

Bakıda parkda gəzəndə ürəyimdə tutmuşdum. Qoymanın deməyə ki, düşər-düşməzi olar, uşaq doğulmamış adını verməzlər. Özü də sənə heç ağlamaq olmaz, südün korlanır. Ağına da pis fikirlər salma. Dayım sizi ona görə gətirib ki, mən buradan çıxıb bilmirəm. Hər axşam deyirəm, səhər gedərəm, araya iş düşür. Bu qədər adam mənə tapşırılıb. Özün necəsən?

– Sənin nigarançılığın olmasa, lap yaxşı. Oğlun mənə heç incitmədi. İndi də incitmir, yeyir, yatır. Yalan deyirlər ki, doğmaq çətin şeydir. Mən sənə nə qədər istəsən, uşaq doğacağam. İstəyirsən?

– Elə burada?

– Dəli! De görüm, evə nə vaxt gəlirsən? Ananın da gözü yoldadır.

– Sabah polkovniklə danuşacam, icazə alan kimi yanınızdayam.

Nərgiz ürkək-ürkək soruşdu:

– Ağam?

– Hə, nədir, indi ürəyinə nə gəlib?

– Düzünü de: müharibə olacaq?

– Müharibə nə vaxtdır gedir, ay qız, artıq sonu yaxınlaşır. Sənin xəbərin olmayıb. Görürsən ki, qorxulu heç nə yoxdur. Heç top səsi eşitmisən? Eşitməzsən də, inşallah. Ancaq başa düş, mən əsgərəm, sərt qaydalara tabeyəm: istədiyim vaxt, istədiyim yerə gedə bilmirəm. Orduda...

Nərgiz barmağını dodaqlarımın üstünə qoydu.

– Tez gəl... Sənə sözüm var.

– Burda de.

– Burda?.. Deyə bilmirəm... Başqa şərait lazımdır.

– De.

Nərgiz qapını bağladı. Sonra pəncərəyə yaxınlaşıb pərdəsini çəkdi və kəskin hərəkətlə geri dönüb birnəfəsə:

– Mən səni sevirəm, – dedi.

Heyrətdən uşağı az qala əlimdən yerə salmışdım.

– Nə-ə-ə? Uşaq əlimdən düşmüşdü, ay qız. – Qeyri-ixtiyari ətrafa boylandım. – Birinci dəfədir səndən belə söz eşidirəm. Deyəsən, dayımın kitabları başını xarab edib...

– Bundan sonra hər dəfə deyəcəyəm. Təkrar da edəcəyəm. Eşidirsən? – O daha çəkinmədən sözləri bir-bir tələffüz etdi. – Mən... səni... sevirəm!

Uşaq qucağımda Nərgizin qarşısında dayandım. Bir əlimi bələkdən götürüb onun belini qucaqladım. Yavaşca özümə sıxdım və... dodaqlarımdan öpdüm. Necə deyim ki, düz başa düşəsiniz?.. İlk dəfə idi biz ayaq üstə dodaq-dodağa öpüşürdük.

Nərgizin dizlərinin əsdiyini hiss edib aralandım. Mən də təngnəfəs olmuşdum. Uşağı ona qaytardım.

– Vaxtdır, əzizim, gedin. Hava tez dönür, qaranlığa düşərsiniz. Körpəni incitməyək. Anama da salamımı yetir. De ki, oğlun əllərindən öpür.

– Qurban olum, Ağam, yaddan çıxarma ki, yolunu gözləyirik.

Qapının ağzında Nərgiz dayandı. Çönüb çiyninin üstündən mənə baxdı. Gözləri yenə nəmli idi.

– Dedim axı, sənə ağlamaq olmaz, südün də duz dadar. Hər şey yaxşı olacaq. Görərsən.

– Mən səni sevirəm...

***

Dayım onları apardı. Faytona minməzdən əvvəl mənə kənara çəkib dedi ki, sən bircə ruhdan düşüb-eləmə, çıxmayan cana ümid çoxdu, sadəcə, istədim, real vəziyyəti və məsuliyyətini biləsən.

– Gecə, biz Bakıdan çıxmazdan əvvəl xəbər gəldi ki, Ermənistan hökuməti sülh danışıqlarına hazır olduğunu deyib. Hiyləyə oxşayır, amma nə bilmək olar?! Həmdulla əfəndi də gəlib, qaçaq Mayilla sözləşiblər, sabah kömək gətirəcəklər. Mən günortaya özümü çatdıracağam. Ağakışibəyovla razılaşdırmışıq, camaatı töküb relsləri sökəcəyik. Qoy lap on Xəlil paşa gəlsin! Bədəbəddə körpünü də yandırırıq.

Bu uzun günün bir-birini əvəzləyən şirinli-acılı anları mənə möhkəm yormuşdu. Şamdan sonra yaxın postla-

ra baş çəkdim, sərhəd gözətçilərinə zəng vurdum: heç bir dəyişiklik yox idi. Xaçmazla danışıb son vəziyyəti məruzə etdim və yatmaq üçün komanda məntəqəsinin alt qatındakı qapısı həyəətə açılan otağıma getdim. Elə paltarlı-palazlı çarpayuya uzandım. Yuxum qaçdı. Beynimdə fikirlər qaynaşırdı. İngilislər, türklər, ruslar, ermənilər, gürcülər, bolşeviklər, kommunistlər, müsavətçilər, sağlar, sollar orada bir-birinə qarışmışdılar.

Niyə əsrlərdir insanlar tayfalara, millətlərə, dövlətlərə, dinlərə, partiyalara bölünüb bir-birinə düşmən kəsiliblər? Haradasa oxumuşam ki, partiyaların mübarizəsi bəşəriyyətə müharibələrdən də böyük ziyanlar gətirib. Və niyə indi, insanlığın yaranışının Allah bilir neçənci minilliyində dərk edilməsi çətin olan bu ziddiyyətli maraqların kəsişmə nöqtəsi Azərbaycana düşüb? Və həmin nöqtədə məhz mənəm, cavan-cavan əsgər yoldaşlarımla həyatı dayanıb? Məni oğlumdan ayırmadan bu maraqları təmin etmək mümkün deyilmi? Dayım onu görməyim üçün yeddisi çıxmamış körpəni götürüb bura gətirmişdisə, deməli, mümkün deyil, deməli, bilir ki, qayıtmayacağam. Qayıtmama-lyam...

Qaranlıqda darıxdım. Qalxıb şamı yandırdım. Çarpayının yanında yerdə oturdum, şamı da ayağımın ucuna qoydum.

...Bəlkə, hamısını aldadaq? Əsgərlərimi yığım, deyək, siz çarpışın, bölüşün, ölüşün, biz getdik? Bəs sonra? Bir-birimizin gözlərinə necə baxacağıq? Vicdanımızı

oyatmamaq üçün ömrümüz boyu barmaqlarımızın ucunda gəzməli olacağı? Məğlubiyətdən qorxmaq lazım deyil, qorxulu olan şərəfsizlikdir. Bizdən qat-qat güclü düşmənlə savaşa lap qəhrəmanlıq göstərsək də, yəqin ki, qələbə qazana bilməyəcəyik. Amma məğlubiyətimizi gələcəkdə millətin dirçəlişinə aparan qələbələrin başlanğıc nöqtəsinə çevirəcəyik. Dünyə nəhənglərinin toqquşduqları bu müharibənin indiki anda bir qiyməti var – bizim həyatımız! Biz onu Vətənimizə, əsgər şərəfimizə qurban verməyə hazırıq. Ölüm axtarmırıq, amma ondan qaçmayacaq, qələbə qazanmasaq da, məğlubedilməz olduğumuzu göstərəcəyik. Əminəm ki, gələcək nəsillər bizi unutmayacaqlar: əsgərlərsə vurulanda yox, unudulanda ölürlər... Çox fikirləşdim ölüm haqqında. Dayım tapşırırdı axı, gərək ruhdan düşməyim. Hələ bilmək olmaz, mıxı mismara döndərən Allah sabah bizə nə hazırlayıb. Səhər gəlsinlər, görək nə edirik...

Qapı astadan döyüldü.

Yerimdən durmadan:

– Açıqdır, gəlin, – dedim.

– Salam, komandır. Müraciət etmək olar?

Mirmehdini səsindən tanıdım.

– Əleyküm-salam, əsgər. Niyə yatmamısınız?

– Gözümə yuxu getmədi. Həyətdə gəzirdim, pəncərənimdə işıq gördüm. Gəldim soruşum ki, səhər mənə bir-iki saatlığına icazə verə bilərsinizmi?

– Çox vacibdir?

– Yəni ölüm-dirim məsələsi deyil, amma vacibdir.

– Nə məsələdir ki?

Mirmehdi qısa tərəddüddən sonra cavab verdi:

– Düzü, sabah Mürsəlin ad günüdür. 19 yaşı tamam olur. Qarnizonda ən kiçiyimizdir. Bir az pul yığmışıq, qəsəbəyə çıxıb ayın-oyun almaq istəyirəm.

– Bəs 19 yaşı tamam olmamış onu necə əsgər aparırlar?

– Cüvəllağı, yaşını bir il artıq yazdırıb.

Qalxıb şamı masanın üstünə qoydum və kətildə oturdum.

– Əvvəl bir sualım var.

– Soruşun.

– Mirmehdi... siz, doğrudan, ateistsiniz?

Mirmehdi çaşdı. Məndən belə sual gözləmirdi. Araya sükut çökdü.

– Demək istəmirsiniz?

– Komandır, olar, oturum? Təlimdə bizi əməlli-başlı yordular.

Otaqda ikinci kətil yox idi. Mirmehdiyə çarpayının qırağında yer göstərdim.

– Mən yeddi yaşımadaq mömin ailədə, kənddə babamla nənəmin yanında böyümüşəm. Atam şəhər

məscidində mollalıq edirdi, altı uşağı vardı. Vardı deyəndə ki, indi də var, hamısı durur. Kişi çox bic tərpe-nirdi: uşaqların ən balacası bir az dımırqlanan kimi onu ata-anasına verirdi, təzəsi olanda isə böyüyü gətirib kiçiyi göndərirdi. Şəhərdə atamın Allahla gündəlik alverinin şahidi olmasaydım, mən hara, allahsızlıq hara?! Fəqir-füqara əhd eləyib məscidin nəzir qutusuna pul atırdı, atam hər axşam onun yarısını qatlayıb cibinə qoyurdu. Babamın yanına qayıtmaq istəyirdim. Hər gün o göydəkinə yalvarırdım ki, atama ruzi ilə bərabər, bir az da insaf yolasın, kəndə qayıtmağıma onu razı salsın. Axırda başa düşdüm ki, yox, göylərlə də məsələləri elə yerdəki kimi həll etmək lazımdır. Atamın Allahla şərikli nəzir qutusundan pul oğurlayıb kəndə qaçdım. Elə həmin axşamı o xəbər tutdu. Nəticəsi bu oldu ki, möhkəm döyüldüm və atın qabağına qatılıb şəhərə qaytarıldım. Mənim Tanrı ilə münaqişəm bax belə yarandı və mən də acıqnan onun nəzir qutusuna ikinci şərik qoşuldum.

– Heç peşmançılığını çəkmədiniz?

– Hər halda, ziyanını görmədim desəm, daha düz olar. İcazənizlə, mən də soruşum: Allahı yada salırsınızsa, deməli, işlərimiz fıriqdır?

– Niyə belə düşünürsünüz?

– Adətən, O, işlər pis gedəndə yada düşür.

Açıq danışmağı qərara aldım. Təkcə Mirmehdinin səmimiyyətinə cavab olaraq yox, həm də onun reaksi-

yasını yoxlamaq istədim. Bu əsgərin qarnizonda nüfuzu var idi.

– Rusların yaxın günlərdə sərhədi keçəcəkləri ehtimalı böyükdür. Bizsə kiçik bir dəstə ilə düz onların yolunun üstündə dayanmışıq. Ciddi kömək alacağımıza, demək olar, ümid yoxdur.

– Onda vəziyyət o qədər də pis deyilmiş ki...

– Deyəsən, sizi anlamadım.

– Heç nəyə ümidin qalmaması sonradan məyus olmağın yeganə yoludur. Ümid yoxdursa, deməli, məyusluq da olmayacaq.

Mən gülüb ayağa durdum və əlimi uzatdım. Mirmehdi qalxıb əlimi möhkəm sıxdı.

– Gedə bilərəm?

– Gecəniz xeyrə qalsın.

– Bəs Mürsəlin ad günü necə olsun? Yaxın perspektivi nəzərə alaraq gərək mütləq qeyd edək.

– Səhər açılısın, bir şey fikirləşərik.

Mirmehdi qapıda ayaq saxladı:

– Komandır, emosiyalarımı boğmaq istəyirəm, amma onlar da hərif deyillər, sıralarını möhkəmləndirib yenidən hücumə keçirlər. Bilirsiniz, nə düşünürəm? Adam bir şeyi təzə dərk etməyə başlayanda baxır ki, hələ tezdür. Dərk edəndə isə birdən başa düşür ki, artıq gecdir. Son vaxtlar mən də O-nun haqqında çox

fikirləşirəm. Hətta inanmazsınız, günahlarımı yumağa mənə imkan yaratması üçün dua edirəm...

Mirmehdi çıxandan sonra şamı söndürüb uzanmağa hazırlaşmışdım ki, həyətdən at ayaqlarının tappılısını eşitdim. Kimsə təngnəfəs soruşdu:

– Praporşik Babazadə haradadır?

Pəncərədən bayıra baxdım. Süvari eskadronunun komandiri idi. O, yüyəni Mirmehdinin üstünə atıb mənim otağıma tərəf qaçdı və zərblə qapını açdı:

– Cənab praporşik, Qırmızı Ordu sərhədi keçib.

Keçibsə, görəsən, sərhəd məntəqəsindən niyə xəbər verməyiblər?

– Məlumat hardandır?

– Meşədə qoyduğumuz süvari patrullardan. Qabaqda zirehli qatarlar gəlir.

– Nə qədər qüvvə ilə gəlirlər? Neçə qatar var?

– Dəqiq məlumat yoxdur, partullar stansiyadan dörd kilometr aralı rusların azı 3 qatarını görüblər. Oğrun-oğrun, yavaş-yavaş gəlirlər.

Həyəətə çıxdıq.

– Həyəcan signalı verin! Əsgərlər döyüş mövqeyinə! Zabitləri komanda məntəqəsinə yanıma çağırın! Xaçmazla əlaqə saxlayın. Onlara da təcavüz barədə məlumat verin. Deyin ki, Qırmızı Ordu Yalamaya yaxınlaşır, hazırlaşsınlar. Biz rusları burada ləngit-

məyə çalışacağıq. Mümkün olsa, dəmir yolunu sıradan çıxaracağıq.

Mirmehdi yüyən əlində quruyub qalmışdı.

– Siz niyə dayanmısınız, Mirmehdi? Deyəsən, dualarınız qəbul olunub.

Saata baxmaq istədim. Yadımdan çıxıb masanın üstündə qalmışdı...

V. İŞGAL

«*Qafqaz Cəbhəsi üzrə əmr*. Azərbaycanın əsas qüvvələrinin dövlətin qərb sərhədində başı qarışıqdır. Kəşfiyyat məlumatlarına görə, Yalama–Bakı rayonunda yalnız əhəmiyyətsiz sayda qüvvələr var. Aldığım göstərişlər əsasında əmr edirəm: ... bu il aprel ayının 27-də Azərbaycanın sərhədi keçilsin, sürətli hücumla Bakı quberniyasının ərazisi tutulsun... Bakı bütün neft donanması qarışıq ələ keçirilsin, neft mədənlərinin sıradan çıxarılmasına yol verilməsin.

*Qafqaz Cəbhəsinin komandanı
Tuxaçevski. 21 aprel 1920-ci il».*

Qriqol Uratadzenin oturmaqdan ayaqları keyimişdi. Artıq bir saat idi ki, Stalinin qəbul otağında gözləyirdi. «Bu bolşeviklər qərribə adamlardır, – deyə o, qanını hərəkətə gətirmək üçün ayaqlarını oynada-oynada fikirləşdi, – əsas işlərini qaranlıqda görürlər, vacib görüşləri gecəyə təyin edirlər. Elə bil işıqdan qorxurlar. Adamı gözlətməkdən, nigarançılıqda saxlamaqdan da ki həzz alırlar».

Uratadze Moskvaya Gürcüstan hökumətinin başçısı Noe Jordaniyanın gizli tapşırığı ilə gəlmişdi. Ona Ru-

siya Federasiyası ilə sülh danışıqları aparmaq və müqavilə imzalamaq səlahiyyəti verilmişdi.

Bolşeviklərə minnətçi düşmək mənşevik Jordaniya üçün o qədər də asan deyildi. İlin əvvəlində o özü Sovet Rusiyasının hərbi ittifaq bağlamaq barədə təklifini rədd etmişdi. Hətta yanvarın 14-də, Gürcüstanın Antanta Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması münasibətilə parlamentdəki çıxışında mənşevikləri «Avropa sosialistləri», bolşevikləri «Asiya sosialistləri» adlandırmışdı, «Bizim yolumuz Avropaya aparır, Rusiyanın yolu isə Asiyadır» demişdi.

Lakin sonrakı hadisələr göstərmişdi ki, Jordaniya Gürcüstanı Qafqazda «Avropa sivilizasiyasının yuvası» elan etməkdə tələsib. Qərb gənc Zaqafqaziya respublikalarının tanınmasını beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq rəsmiləşdirməyi gecikdirirdi, Rusiya nə qədər zəifləmiş olsa da, bu dövlətlə hesablaşdı, bəlkə də, heç onun parçalanmasını istəməzdi. Onda Jordaniya özü Rusiyanın ayağına getməyə qərar vermişdi. Fikirləşmişdi ki, Moskvanın şərtlərini qəbul etməklə onun Gürcüstanın müstəqilliyini tanımasına nail olsa, bolşeviklərə belə bir müqavilə imzalatdırsa bilsə, sonra həmin sənədlə Avropa dövlətlərinin qarşısına çıxar və məqsədinə başqa yolla çatar. Doğrudur, bu yol da itkisiz ötürməyəcəkdi; məsələn, qonşu Azərbaycanla hərbi ittifaq pozulacaqdı, çünki Rusiya, yəqin ki, Gürcüstandan neytrallıq tələb edəcəkdə. Ancaq Moskvadan və Bakıdan aldığı xəbərlər, gürcü generallarının hazırladığı hesabatlar göstərirdi ki, Azərbaycanın tor-

bası onsuz da tikilib, Rusiya Bakı neftindən əl çək-məyəcək. «Yaxşı ki, bizim qara qızılıımız yoxdur», – deyə Gürcüstan hökumətinin başçısı ölkəsinin kasıblığına sevinmişdi. Əlbəttə, Jordaniya Azərbaycanın halına acıyırdı, ancaq öz vətəninin xilasını onun üçün hər şeydən üstün idi.

Aprelin 4-də Jordaniya xarici işlər nazirliyi vasitəsilə Rusiyanın xalq komissarı Çiçerinə gizli teleqram yolladı:

**Gürcüstan Demokratik Respublikası
suveren dövlət kimi sülh danışıqlarına
başlamağa hazırdır. Söz
Sovet Rusiyasının hökumətinindir.**

Dərhal Moskvaya adam göndərmək lazım idi. Bu adam tam etibarlı, eyni zamanda Leninə də, onun yaxın silahdaşlarına da, ilk növbədə, Stalinə tanış şəxs olmalıydı. Jordaniya çox düşünmədən parlament üzvü, gürcü menşeviklərinin liderlərindən biri Qriqol Uratadzenin namizədliyi üzərində dayandı. Qrişə çar hakimiyyəti illərində partiyasının Stokholm və London konfranslarında iştirak etmişdi, Fransada, Parisin yaxınlığındakı Lonjümo kəndində bolşeviklərin Lenin məktəbində oxumuşdu. Kremldə onu «öz adamları» kimi qəbul etməliydi. Həm də Uratadzenin yaxşı dili və qələmi var idi: «Ertoba»¹⁹ qəzetinə redaktorluq edirdi.

¹⁹ «Ertoba» («Birlik») – gürcü menşeviklərinin mərkəzi orqanının qəzeti

Jordaniya xarici işlər naziri Yevgeni Qeçəkori ilə görüşüb planını söylədi.

– Niyə də alınmasın? – nazir hökumət başçısının yalnız onunla məsləhətləşdiyindən xeyli məmnun qaldı. – Mənim yanıma tez-tez bir gürcü kommunisti gəlir. Rusiyada bolşeviklər partiyasının mərkəzi komitəsinin üzvüdür. Dilə tutur ki, bir etibarlı adam seçib Moskva ilə danışıqlara göndərək. And içir ki, Lenin Gürcüstanın müstəqilliyini tanımağa razılıq verəcək. Ancaq nədənsə Tiflisdə heç kimin, xüsusilə yerli kommunistlərin bundan xəbər tutmasını istəmir. Gəlin cəhd edək.

Uratadze təklifə can-başla razı oldu. Qeçəkorinin ona qoşduğu gürcü kommunisti ilə yola çıxdı və aprelin 15-də Rostova çatdı. Çətinliklər bundan sonra başladı.

Rostovda Uratadze Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi İnkilab Şurasında həmyerlisi Orconikidzeni tapıb öz hökumətinin tapşırığı ilə Leninə görüşmək üçün Moskvaya getmək istədiyini dedi. «Serqo» deyə müraciət etdiyi Orconikidze ilə o, Lonjümo məktəbində dostlaşmışdı.

Serqonun Qrişaya münasibətində köhnə dostluqdan əsər-əlamət qalmamışdı. Sanki gürcülərin təklifi Kremli o qədər də maraqlandırmırdı. Orconikidze «Gözləməli olacaqsan» dedi və Uratadzeni elə bir evdə yerləşdirdi ki, daim nəzarət altında olsun, özü isə Moskvaya xəbər göndərdi.

Elə həmin gün Lenindən cavab teleqramı gəldi:

Cənab Uratadzeye öz adınızdan deyə bilərsiniz ki, hökumət onun Moskvaya gəlməsinə etiraz etmir. Sizinlə tamamilə razıyam ki, onun Rostovdan Moskvaya göndərilməsinə tələsmək lazım deyil, buna görə də səfər gününü təyin etməyi öz öhdənizə buraxıram.

Gürcülər artıq qarmağa keçmişdilər. İndi tilovu əldə möhkəm saxlayıb ipi yavaş-yavaş yığmaq lazım idi.

Eyni teleqramda Lenin Nərimanovu yaxın günlərdə Petrovska yollayacağını da yazırdı. Bunu Orconikidze təklif etmişdi. Nərimanovu Azərbaycanda qurulacaq bolşevik hökumətinin rəhbəri qoymaq planlaşdırılmışdı. İşğal günü isə hələlik müəyyənəşdirilməmişdi.

Nəhayət, Uratadzenin Moskvaya çıxmasına icazə verildi. O, aprelin 26-da Sovet Rusiyasının paytaxtına çatdı və təyin olunmuş vaxtda Kremlə yollandı. Gürcü hökumətinin nümayəndəsini millətlər üzrə xalq komissarı İosif Stalin qəbul edəcəkdi...

Stalinin qəbul otağında oturub ayağının uyuşuğunu açmaq üçün indi də dizlərini oxalayan Uratadze əsəbiləşirdi. O, Kobadan belə nəzakətsizlik gözləməirdi. Uzun illər bir-birini tanıyırdılar, eyni millətdən, özü də həmyaş idilər, vaxtilə eyni partiyada çalışmışdılar, hətta gənlikdə bir yerdə həbsxanada yatmışdılar. «Gənlik xatirələri unudulmamalıdır axı, – deyə

Uratadze düşünürdü. – Nə olsun indi Stalin böyük bir ölkənin xalq komissarıdır, mən də onun vətəninə sülh müqaviləsi imzalamaq üçün göndərilmiş səlahiyyətli səfirəm»...

Axır ki, komissarın köməkçisi qapını açıb Uratadzeni içəri dəvət etdi.

Stalin köhnə tanışına quruca əl verməklə kifayətləndi. Moskvaya necə gəldiyini, harada dayandığını, vətəndə işlərin necə getdiyini, tanış-bilişin halını soruşmadı. Birbaşa mətləbə keçməyi xahiş etdi.

Uratadze pərt vəziyyətdə Jordaniyanın sözlərini Stalinə çatdırdı. Onu da söylədi ki, Tiflis üçün ən vacibi Moskvanın bu kiçik ölkəni və Gürcüstanın sərhədlərini tanımasıdır, qalan məsələlər ikincidərəcəlidir. Gürcü hökuməti bir çox güzəştlərə getməyə hazırdır.

Belə təsəvvür yaranırdı ki, Stalin Uratadzeyə diqqətlə qulas asmır. O heç bir sual vermirdi, gah başqa işlərə yayınır, gah masasının üstündə kağız axtarırdı. Gürcüstan hökumətinin nümayəndəsinin özünə inamı yavaş-yavaş əriyirdi, sözlərinin təsirini artırmaq üçün o, bəzən dediklərini təkrar etməyə məcbur olurdu.

İosif Vissarionoviç qarşısında oturmuş bu menşevikə nə həmvətəni, nə köhnə dost kimi deyil, barışmaz siyasi rəqib kimi baxırdı. Uratadzenin nə dediklərinin, həqiqətən, onun üçün əhəmiyyəti yox idi. İmzalanaacaq müqavilənin mətni, demək olar, hazır idi. Gürcüstanın tanınması müqabilində Kreml bu ölkədən neytrallıq, bütün xarici qoşunları ərazisindən çıxar-

maq və Rusiya səfirliyinin Tiflisdə fəaliyyəti üçün xüsusi şərait yaratmaq tələb edirdi. Stalin başa düşürdü ki, gürcülər narazı qalsalar da, irəli sürülən şərtləri qəbul etməyə məcbur olacaqlar. Onu da bilirdi ki, müqavilənin ömrü uzun olmayacaq: bəlkə, bir ay, bəlkə, bir il. Hələ ki növbə Azərbaycanındır, Gürcüstanın da gec-tez vaxtı çatacaq. Amma kartları açmırdı, Uratadzeyə əzab verməkdən ləzzət alırdı.

Qapı açıldı və Mossovetin sədri, Mərkəzi Komitənin Siyasi Şurasının üzvü Lev Kamenev içəri girdi. Bunun əvvəlcədən hazırlanmış tamaşa olduğu Uratadzenin heç ağına da gəlmədi. Kamenev onu görəndə: «Qrişa, sən hara, bura hara?!» – deyə Qriqolun boynuna atıldı, o üz-bu üzündən öpdü.

Lev Borisoviç yeniyetməlik çağlarını və cavanlığının bir hissəsini Tiflisdə keçirmişdi, burada gimnaziyada oxumuşdu, sonradan iki dəfə Gürcüstana sürgünə göndərilmişdi, bir neçə il Qafqazda inqilabi işlə məşğul olmuşdu. Təbii ki, Uratadzeni gözəl tanıyırdı.

Kamenev Uratadzenin gah kürəyini döyəcləyir, gah qolunu dartışdırırdı:

– Ay sizi, ağqvardiyaçı gürcülər! Aradan çıxıb kababınızı tək yemək, Kaxetiya çaxırınızı bizsiz içmək istəyirsiniz? Sizi asanlıqla əldən buraxmırıq, düz demirəm, yoldaş Stalin, hə?

Uratadze dirçəldi. Özünə tərəfdar tapdığına sevinib missiyası haqqında Kamenevə də ətraflı məlumat verdi. Lev Borisoviç otaqda gəzişə-gəzişə onu səbirlə

dinlədi, birdən dayandı, uzun pauzadan sonra teatral pozada alnını qaşdı:

– Çətin məsələdir, amma sevimli gürcülərimizin xatirinə buna da gedə bilərik. Nə deyirsiniz, yoldaş Stalin?

Yalnız bundan sonra İosif Vissarionuç Rusiyanın Gürcüstanla müqavilə imzalamağa hazır olduğunu dedi və şərtləri diktə etdi. Uratadzeyə şərtlər çox ağır gəldi, amma heç bir etiraz bildirmədi, onları Jordaniya ilə müzakirə etmək üçün sabahadək vaxt istədi.

Stalinin kabinetindən çıxanda Uratadze çiyindən ağır yük götürülmüş kimi dərindən nəfəs aldı. Başını yuxarı qaldırıb ürəyində: «Şükür sənə, İlahi, Gürcüstanı bu bələdan da qurtardın», – dedi. Gözü divar saatına sataşdı. Saat 12-yə bir dəqiqə qalırdı.

***

Mustafa Kamal paşanın Türkiyə Böyük Millət Məclisini yığmağa tələsməkdə əsas məqsədi parlamentin sədri seçilmək idi. Bu dağılan məmləkətdə dövlət vəzifəsinə can atan ağı başında yeganə adam var idisə, o da Mustafa Kamal idi. Müqavimət hərəkatının lideri ölkəni xilas planını həyata keçirmək, danışıqlar aparıb müqavilələr imzalamaq, ordu toplamaq üçün rəsmi status əldə etməyə çalışırdı.

Düşmənlər Türkiyəni dörd yandan didib dağıdırdılar. Qərbdən yunanlar, boğazlardan Antanta əsgərləri, Aralıq dənizindən italyan və fransız, Suriyadan fransız, İraqdan ingilis orduları, Qara dənizdən Pontus qiyam-

çıları, şimal-şərqdən ermənilər Vətəni parçalayırdılar. Anadolunun hər tərəfində hakimiyyətin gücsüzlüyündən istifadə edən üsyançı dəstələr at oynadırdılar. Vəziyyət getdikcə pisləşirdi. Martın 16-da ingilislər İstanbulu işğal etdilər, milli mücadilə tərəfdarı olan millət vəkillərini şəhərdən çıxarıb sürgünə göndərdilər. İki gündən sonra isə parlament təzyiq altında toplaşib özünü buraxdığını elan etdi.

Mustafa Kamal bu çoxməchullu tənliyi həll etməyin düsturunu fikirləşmişdi. Onun cəsarətli, həm diplomatik, həm böyük hərbi istedad tələb edən planının reallığına az adam inanardı. Paşanın düşüncəsi belə idi: Türkiyənin sərhədlərində onun kömək ala biləcəyi dövlət yoxuydu. Azərbaycan və Gürcüstanla münasibətlər yaxşıydı, hərçənd gürcülər də bəzi türk torpaqlarına göz dikmişdilər. Amma hər üç Qafqaz ölkəsi qərbyönümlü siyasət yürüdürdü, ilk növbədə, Türkiyənin birinci düşməni İngiltərəyə bel bağlayırdı. İran da ingilislərin tam nəzarəti altındaydı. Belə şəraitdə Anadolunun yeganə müttəfiqi Sovet Rusiyası ola bilərdi. Bolşeviklər Güney Qafqazın sərhədlərinə çıxıb bilsələr, Türkiyənin də şərq güvəncə altına alınardı. O zaman Mustafa Kamal paşa qoşunu ilə qərb cəbhəsinə doğru irəliləyərək işğalçıları ölkədən qovardı.

Bunun üçünsə Azərbaycanda, Gürcüstanda və Ermənistanda rejim dəyişməli, antiqərb sovet hakimiyyəti qurulmalıydı.

Risk vardımı? Əlbəttə, vardı. Əvvəla, aydın idi ki, Rusiya silah-sursatla, pulla, qızilla, ərzaqla yardım göstərmək, erməniləri sakitləşdirmək müqabilində

Türkiyənin də sovet dövlətləri sırasına qoşulmasını istəyə bilərdi. Mustafa Kamal paşa vaxt qazanmaq üçün sözdə buna razı olmağa hazırdı. İkincisi, bolşeviklər Güney Qafqazda Rusiyanın nüfuzunu birmənalı olaraq tanımağı tələb edəcəkdilər. Türkiyənin varlığının sual altında olduğu bir zamanda Mustafa Kamal bu addımı da atacaqdı. Üçüncüsü, ruslar Azərbaycanda, sadəcə, sovet hakimiyyəti qurulması ilə kifayətlənməyə, gənc türk respublikasını işğal edə bilərdilər. Mustafa Kamal Azərbaycanın müstəqilliyini türk dünyasının mühüm nailiyyəti sayırdı və bolşeviklərin qonşu dövlətə açıq təcavüz edəcəyinə inanmırdı. Zə-tən, güclənmiş rus ordusu günü sabah belə bir addım atsa da, Türkiyənin Azərbaycanı qorumaya qüvvəsi yoxuydu. Paşanın əlindəki tək qüvvə Antanta ilə 1918-ci ilin oktyabrında imzalanan Mudros müqaviləsinə rəğmən tərxis olunmamış, Osmanlıdan qalma 15-ci Kolordu idi. Dörd tımən, süvari və topçu alaylarından ibarət bu qüvvəyə onun yaxın silahdaşı Kazım Qarabəkir komandanlıq edirdi. Mustafa Kamal həmin ordunu heç öz ölkəsini işğaldan qorumaq üçün yerindən tərpədə, qərb cəbhəsinə göndərə bilmirdi. Gürcülər şərqdə ingilislərin dəstəyi ilə Batum və Ərdəhanı, ermənilər Qarsı, İqdırı, Ağrını, Ərzurumu, Vanı, Bitlisi, Muşu, Naxçıvanı ələ keçirərdilər.

Mustafa Kamal paşa planının icrasına artıq başlamışdı. Hələ 1919-cu ilin may-iyun aylarında Havzada ikən yetkili rus nümayəndələri ilə gizli görüş keçirmişdi. Nümayəndə heyətinə sovetlərin süvari diviziyasının eşməbiğ komandiri Budyonnu rəhbərlik edirdi. Rusiya təmsilçisi cəbbəxana və para yardımını qarşı-

liğında Antanta əleyhinə birgə mübarizə aparmağı təklif etmişdi və soruşmuşdu:

– Anadoluda qurulacaq rejimin necə rejim olacağını düşünürsünüz?

– Sovetlərin şura hökumətinə bənzər bir rejim, – deyə Mustafa Kamal gözünü qırpmadan cavab vermişdi.

– Yəni bolşevik prinsipləri üzərində qurulmuş cümhuriyyət, deyilmi?

– «Dövlət sosializmi» desək, daha doğru söyləmiş olarıq.

Budyonnu söhbətdən məmnun qalmışdı.

Ancaq Mustafa Kamal paşa bolşeviklərlə təmas qurmaq üçün Moskvanın təşəbbüs göstərməsini gözləməirdi. İşğala uğramış türk torpaqlarını qurtarmaq üçün ulus təmsilçilərinin Sivas konqresindən sonra o, Xəlil paşanı Azərbaycana göndərmişdi. Xəlil paşa Osmanlı imperiyasının keçmiş hərbiyyə naziri Ənvər paşanın özündən bir yaş kiçik əmisi idi. Ənvər paşa isə 1920-ci ilin əvvəlində Moskvaya getmişdi. Onun qardaşı general Nuru paşa da Dağıstanda denikinçilərə qarşı vuruşurdu. Kazım Qarabəkir yanvarın 13-də Bakıya yetişmiş Xəlil paşaya şifrlı məktubda bu üç siyasətçiyə əsas tapşırığı çatdırırdı:

Sizin, Ənvər və Nuru paşaların indi başda gələn vəzifələriniz sovet idarəçiliyini Türk hüduduna qədər ulaşıdırmaq olmalıdır.

Mustafa Kamal bolşeviklərlə digər yollarla da əlaqə saxlayırdı. Bir çox məsələlər müzakirə olunmuşdu. Artıq sözdən işə keçmək vaxtı idi. Bunun üçünsə, ilk növbədə, parlamentin fəaliyyətini bərpa etmək, ondan səlahiyyət almaq, yeni rəsmi hökumət qurmaq lazım idi.

Böyük Millət Məclisinin ilk toplantısı aprelin 23-də baş tutdu. Mustafa Kamalın çağırışı ilə Ankaraya 324 parlament üzvündən yalnız 115-i yol tapa bildi. İclasa 75 yaşlı Sinop millət vəkili Şərif Bəyəfəndi sədrlik edirdi:

– Bu yüksək məclisin ən yaşlı üzvü kimi və Allahın yardımıyla, millətimizin tam xarici və daxili bağimsizlik içində alın yazısının sorumluluğunu doğrudan doğruya yüklənib özü-özünü idarə etməyə başladığını elan edərək Böyük Millət Məclisini açırım!

Ertəsi gün parlamentin birinci gizli iclası oldu. Şərif Bəyəfəndi «Əhvali daxiliyyə haqqında bəyanat»la çıxış üçün müqavimət hərəkətinin liderini kürsüyə dəvət etdi:

– Söz Mustafa Kamal paşa həzrətlərinindir.

Mustafa Kamal ölkənin düşdüyü böhranlı vəziyyəti ətraflı təhlil etdi. Padşahın ingilis işğalına münasibətindən danışdı və «bu gün İstanbul deməklə London demək arasında heç bir fərq yoxdur» söylədi. Sonra o, qonşu ölkələrin mövqeyindən, Türkiyənin kimdən kömək gözləyə biləcəyindən danışdı. Azərbaycan məsələsinə də toxundu:

– Hamınıza məlum olduğu kimi, Azərbaycan istiqlalıyyətini təsdiq etmiş vəziyyətdədir. Onların bizə qarşı səmimiyyətləri vardır. Təbii ki, özləri istiqlalıyyət elan etdikləri üçün bizimlə münasibətləri rəsmi bir şəkildə deyildir. Fəqət bizim məqsədlər üçün bütün mənalar-da yaraya biləcək əsaslara malikdir.

Rusiyanın üzərində isə müqavimət hərəkətinin lideri çox geniş dayandı:

– Bolşeviklərin özlərinə məxsus bir sıra əsasları, nöqtəyi-nəzərləri vardır... Mən şəxsən onlarla bütün təfərrüatı ilə tanış deyiləm. Yaxın zamanlara qədər bolşeviklər hara ilə təmasda olurdularsa, haraya gəlirdilərsə, daim öz nöqtəyi-nəzərlərini qəbul etdirmək əzmində idilər. Hər nə olursa-olsun, bu nöqtəyi-nəzərlər, bizim millətimizin də özünə məxsus bir sıra nöqtəyi-nəzərləri vardır... Bir zamanlar oldu ki, bolşeviklər nöqtəyi-nəzərlərini ümumiləşdirdilər: «heç bir kimsənin, heç bir millətin adət və əxlaqi xüsusiyyətlərinə qarşı deyilik, yalnız istibdada qarşı, imperia-listlərə qarşı düşmənlik». Biz avropalıların bolşevizmdən qorxduqlarına və bolşeviklərlə birgə hərəkət edəcəyimizdən çəkindiklərinə diqqət yetirir və daim düşü-nürük ki, belə bir addım atmaq məcburiyyətinin amili millətimizin daxilində müəyyən bir hüdudda həyatımızı, istiqlalımızı təmin etmək məqsədi ola bilər... Gerçəkdən, milli hüduqlarımız daxilində mövcudlu-ğumuzu təmin edə bildiyimiz təqdirdə mənim başqa bir şey istəməyim doğru deyildir. Yalnız, hər ehtimala qarşı, həyatımızın mühafizəsi və mövcudıyyətimiz

üçün xaricdən bir qüvvə mənbəyi aramaq lazım gəlsə, yenə də həmişə öz nöqtəyi-nəzərimizi üstün saxlamaq şərti ilə hər mənbədən istifadə etməyi mümkün hesab edirik. Məhz bu baxımdan bolşevik-lərin əhvalını, hərəkətlərini, onlardan, istəsək, nə qə-dər yardım görə biləcəyimizi anlamağa təşəbbüs etdim. Bu təşəbbüs nəticəsində, şübhə yox, bəzi təmaslar qu-rulub. Fəqət həmin təmaslarımız indiyə qədər, yəni bolşeviklər... Dağıstana yetənə qədər heç bir məsələ-də qəti bir şeyə çevrilməmişdir. Ancaq belə imkan mövcuddur...

Mustafa Kamal bu çıxışı ilə ingilislərin və fransızların, daxili opponentlərinin yaydıqları şayiələrə cavab verir və millət vəkillərini narahat edən suallara aydınlıq gətirirdi. Demək istəyirdi ki, həqiqətən, Rusiya ilə danışıqlar aparılır və müəyyən razılıqlar əldə etmək, An-tanta ölkələrinə, yunanlara qarşı müharibədə həyati əhəmiyyət kəsb edən yardım almaq mümkündür. Amma Türkiyənin bolşevikləşməsi, yaxud Qırmızı Ordunun Türkeyə sərhədlərini keçməsi nəzərdə tu-tulmur, Azərbaycanın müstəqilliyi ruslarla münasi-bətdə siyasi əlver predmeti deyil.

Müqavimət hərəkətinin rəhbərinin hesabatı millət və-killərini tam qane etdi. O, sözünü bitirən kimi Os-manlı parlamentində, açıq meydanlarda alovlu çıxışları ilə «Milli natiq» adı qazanmış Antalya millət vəkili, yazıçı Həmdullah Sübhü Tanrıöver kürsüyə qalxdı:

– Rəis seçkisi gündəliyimizə daxil olan məsələlər-dəndir. Fəqət paşa hərəkətlərinin verdiyi izahatdan an-

laşılır ki, ən vacibi böyüyən təhlükəyə qarşı əmr verəcək bir şəxsi aramızdan seçmək və ona səlahiyyət verməkdir.

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin rəisi seçildəndən sonra Mustafa Kamalın xarici siyasət sahəsində ilk addımı məhz Rusiya rəhbərliyinə məktub yazmaq oldu. Kazım Qarabəkirin təklifləri əsasında hazırlanmış bu məktubda deyilirdi:

1. İmperialist hökumətlər əleyhinə hərəkəti və onların əsaretində olan məzlum insanların qurtulması məqsədini hədəf tutan bolşevik ruslarla birgə çalışmanı qəbul edirik.
2. Bolşevik qüvvətləri Gürcüstan üzərinə əsgər yeridərlərsə, yaxud təqib edəcəkləri siyasət, göstərəcəkləri təsir və nüfuzla Gürcüstanın da bolşevik ittifaqına daxil olmasını və içeridəki ingilis qüvvələrini çıxarmaq üzrə bunlar əleyhinə hərəkətə başlamasını təmin edərlərsə, Türkiyə hökuməti imperialist erməni hökuməti üzərinə əsgər yeritməyi və Azərbaycan hökumətini də bolşevik zümresi çevrəsinə daxil etməyi öhdəsinə götürür.
3. Milli torpaqlarımızı işğal etmiş imperialist qüvvələri qovmaq və imperiazizm əleyhinə mücadilə ortaq-

lığımızı yaratmaq üçün daxili qüvvələrimizi təşkilatlandırmaq üzrə hələlik ilk hissə olaraq beş milyonluq qızılın, qərar verdiyiniz miqdarda cəbbəxananın, sair uyğun hərbi vəsaitin, səhiyyə məlzəmələrinin və yalnız Şərqdə hərəkət edəcək qüvvələr üçün ərzağın təmini Rus Sovet Cümhuriyyətindən rica olunur. Yüksək ehtiramımızın və səmimi hislərimizin qəbulunu rica edirik.

Ankara. 26 aprel 1920-ci il.

Böyük Millət Məclisi rəisi

Mustafa Kamal.

Məktub son dərəcə məxfi idi, ünvanına teleqrafla deyil, əldən-ələ çatdırılmalıydı. Bunun üçün məclis rəisi onu Kazım Qarabəkirə yolladı. Qarabəkir mətnin əvvəlinə bir cümlə əlavə etdi: «T.B.M.M-nin Moskva hökumətinə birinci təklifnaməsidir» və onu kuryerlə Bakıya göndərməyi qərara aldı. Etibarlı adamlarından birini çağırıb sənədi Bakıda Xəlil paşaya verməyi tapşırırdı və onun mümkün qədər qısa vaxtda Moskvaya ötürülməli olduğunu dedi.

Bu sənəd Azərbaycanın da taleyini həll etməli idi. Amma, əslində, beş dəqiqədən sonra o, Azərbaycan üçün əhəmiyyətini itirəcəkdi. Çünki kuryer yola çıxanda artıq saatın əqrəbləri «12» rəqəminin üstündə cütləşmişdi.

***

Fətəli xan dünən də gecəni yatmamışdı. Qərübədir, hökumət istefaya gedəndən sonra işi azalmaq əvəzinə artmışdı. Onsuz da bu vəziyyətdə, bu vaxtda ciddi bir məsələ həll edə bilməyəcəkdi. Yorğunluqdan gözləri qapanırdı. Sabah səhərə isə vacib görüşlər təyin etmişdi. Evə gedib bir neçə saat dincəlmək, əynini dəyişmək lazım idi.

Nazirlik çox da böyük olmayan Sadovaya²⁰ küçəsinin bu başında, Xoyskinin yaşadığı ev isə o biri başında, Nikolayevski²¹ küçəsi ilə kəsişmədə şəhər klubunun²² binası ilə üzbəüz yerləşirdi. O, yaxın yolu piyada getməyi qərara aldı. Həm hava yaxşı idi, həm də beyni bir az açılarıdı.

Fənərlər yanmırdı. Ancaq ay ətrafı yaxşı işıqlandırırdı. Nazir boş küçənin ortası ilə addımlayır və qabağınca sürünən kölgəsinə baxırdı. Kölgə ona olub-keçənləri xatırladırdı. Aylı gecəninmi, yuxusuzluğunmu, yorğunluğunmu təsiriydi, Fətəli xan bir az qərubsəmişdi. Tənhalıq hiss edirdi.

Xoyski müstəqillik elan olunan gündən 1919-cu ilin fevralınadək Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökumətinə rəhbərlik etmişdi. Bu müddətdə respublikanın idarəçilik aparatı, ordusu, polisi formalaşdırılmağa başlamışdı, dövlət dili, dövlət bayrağı təsdiq olunmuşdu, Gəncənin adı özünə qaytarılmışdı,

²⁰ Hazırda Niyazi küçəsi

²¹ Hazırda İstiqlaliyyət küçəsi

²² Hazırda Dövlət Filarmoniyası

Bakı bolşevik-daşnaklardan xilas edilib paytaxta çevrilmişdi, parlament yaradılmışdı. Fətəli xanın yadına 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlament iclasındakı hesabatı düşdü:

– Bu gün Azərbaycan üçün əziz mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, ağılımıza gəlməzdi... Azərbaycan hökuməti o vaxt təşəkkül tapdı ki, Gürcüstan Zaqafqaziyadan ayrılıb istiqlal elan etmişdi. O bir məqam idi ki, Türkiyə ilə hələ hər b halında idik... Hökumətimiz elə bir zamanda təşkil edilmişdi ki, bir kənddən o biri kəndə getmək qorxulu idi... Heç kəsin irzi, namusu, canı, malı əlində deyildi... Başımıza nə fəlakətlər gəldi! Dəmir yolları tamamilə çökmüşdü, poçt, teleqraf əlaqəsi kəsilmişdi, bir kağız yollamaq mümkün deyildi. Dövlətin ən çox möhtac olduğu maliyyə adına heç bir şey yox idi. Dövlət aparatını təşkil edən idarələrin hamısı dağılmış, xidmətçiləri qaçmışdılar... Hər yerdə beş-on adam yığışib bir hökumət düzəldir, bir qanun verirdi... Belə bir zamanda Milli Şura hökumət təyin edib məmləkətin müqəddəratını ona tapşırırdı. Məni rəis seçdi və idarəçiliyə başladıq... İndi, Allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində lazımi qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, əsgər və xəzinəsi olan hökumətmə? Yoxsa iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əsgərsiz hökumətmə? Əgər burasını nəzərə alsanız, görürsünüz ki, nə qədər zəhmət lazım idi.

Tərəziyə qoyub hansı dəyəri verdilər? Həmin çıxışdan ikicə ay sonra, fevralın 4 və 5-də parlamentin «Əhrrar», «İttihad», «Hümmət» partiyasından, sosialist fraksiyasından olan üzvləri nazirlərə «sorğu» vermək adı ilə onları kürsüyə çıxarıb kəskin və ədalətsiz tənqid atəşinə tutdular. Hesabatı yeni qəbul olunmuş hökumət Tağıyev kombinatında bez satışına, Ağstafada xırda neft alverinə görə az qala ölkənin bütün bəlalalarının günahkarı elan edildi. Xoyskinin əsəbləri dözmədi:

– O günlər ki siz neçə dəfələrlə mənə müraciətən bu hökumətin təşkilinə vadar etdiniz, mən birinci bəyanatımda sizə demişdim... Mən o vaxt sizə dedim ki, belə xətərli bir zamanda heç kəs cəsarət edib bu cür hökuməti əlinə ala bilməz. Bununla bərabər, əgər biz o vəzifəni öhdəməizə götürürüksə, ancaq sizin sidq dillə hökumətin dalında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq. Buna inanıram, əgər görsəm ki, sədaqət yoxdur, bir dəqiqə hökumət başında durmaram. Bunu mən o vaxt dedim və bu sözlər yaddan çıxmaz. Əlbəttə, mən bilirəm ki, hökumətə kömək cürbəcür olar. Sorğu vermək özü də bir cür köməkdir. Bəzi vaxt elə məqam olur ki, bəzi şeylər barəsində tədbir görmək yaddan çıxır, bəlkə, hətta hökumətin bəzi şeydən xəbəri olmur. Elə ittifaqlarda gərək millət vəkilləri sorğu vasitəsilə əhvalı hökumətə bildirsinslər, borcludurlar soruşsunlar, məsələn, filan iş niyə belə olur, hökumət buna bir çarə edirmi?.. Heç hökumət belə sorğudan inciməz. Amma, möhtərəm millət vəkilləri, sorğu da var, sorğu da var. Bir sorğu var ki, atanın oğluna verdiyi nəsihət, bir sorğu da var ki, zəhərli,

bədxahlıq sorğusudur... Mənim yoldaşlarım burada puldan ötərimi, yaxud yox olan ixtiyardan ötərimi əyləşmişlərdir?.. Aya, bizim tərəfimizdən böyük fədakarlıq, millətə böyük xidmət deyilmi ki, öz sağlamlığımızı, bu saat bazarlarda danışılan təmiz adımızı və rahatlığımızı millətə fəda edərək bu skamyalarda əyləşirik, hərə bir söz deyir?.. Bu, sorğu deyil, dalında yumruq, cibində daş gizlətməkdir ki, hökuməti qəflətən vurasan, belə sorğuya nə cavab vermək olar?!. Siz bunu bilirsiniz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir... İndi elə vaxtdır ki, nəinki bez və çit, hətta elə əhval çıxı bilər ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlalımız gedər. Belə mühüm zamanlarda hökumət işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olarmı?..

Parlamentdəki bu əhvalatdan üç həftə sonra Fətəli xan istefa verdi. Nəsim bəy Usubbəyovun rəhbərliyi ilə yeni qurulmuş hökumətə daxil olmadı. Yenə ürəyi durmadı, belə ağır məqamda kənarında dayana bilmədi. Usubbəyovun 1919-cu ilin axırında təşkil etdiyi növbəti hökumətdə xarici işlər naziri vəzifəsini tutmağa razılıq verdi. Həmin vaxtı Azərbaycanın müstəqilliyi Qərb ölkələri tərəfindən tanındı. Yanvarın 14-də parlamentdə Fətəli xan: «Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hiss edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zamanda hökumət başında mən idim və indi də təsdiqini mən elan edirəm», – deyərək millət vəkillərinə xoş xəbər verdi. Ancaq iki aydan sonra məhz Fətəli xanla əvvəl daxili işlər, sonra ticarət naziri Məmməd həsən Hacınski arasındakı mübahisə hökumətin yeni istefası ilə nəticələndi. Nə «Müsavat» partiyası, nə parlament

daxili və xarici təcavüzün qarşısını almaq üçün Xoyskinin təklif etdiyi radikal proqrama dəstək verdi. Yeni hökuməti təşkil etməyi isə məclis bolşevik Rusiyası ilə kompromislər tərəfdarı olan Hacinskiyə tapşırırdı. O da bütün dövlət idarəçiliyini yarıfflic vəziyyətinə saldı. Özü isə bolşeviklərin firqəsinə yazıldı.

Klubun binasına çatanda Fətəli xan dönüb 10 il əvvəl məhz mühəndis Hacinskinin layihəsi əsasında salınmış şəhər bulvarına baxdı. Ayın işığı Xəzərin sularında cığır açmışdı. Gözəl mənzərə idi. «Ax, Hacinski, Hacinski», – deyə Xoyski başını buladı.

Fətəli xan tövşüyürdü. Son dövrlər oturaq həyat tərzi keçirdiyinə görə çəkisi artmışdı. Bir az çox yeriyəndə tənəffüs olurdu, 45 yaşında sağlamlığı ilə bağlı başqa problemləri də yaranmışdı. Pilləkənləri belə qalxmaq çətin olacaqdı. O, Qubernator bağına girib susuz hovuzun qırağında bir skamyada oturdu. Kölgəsi də yanında əyləşdi.

Fətəli xan gözlərini yumub üzünü dənizdən əsən sərin mehə tutdu. Gecə elə sakit idi ki... Külək elə həlim idi ki... Yarpaqların pıçiltısı elə sirli idi ki...

Gözlərini açanda o, kölgəsinin yerinə Hacinskini gördüyünə heç təəccüblənmədi.

– Yadınıza bir şey də salım, Fətəli xan, – deyə Hacinski çoxdan kəlmə kəsmədiyi Xoyski ilə salamsız-kalamsız söhbətə başladı. – Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması haqqında teleqramı Tiflisdən heç hara gön-

dərə bilmirdiniz. Mayın 29-da mənə yazdınız ki, burada bizə mane olurlar, teleqramın rus və fransız dillərində mətnini yollayıram, siz oradan birbaşa xətlə Konstantinopola ötürün ki, yayılsın. Öz sözlərinizi sitat gətirirəm: «Teleqramı xarici işlər nazirimiz kimi tək də imzalaya bilərsiniz». Mən onda Rəsulzadə ilə Batum konfransındaydım. Məktubunuzda mənə «Çox hörmətli Məmməd həsən» deyə müraciət edirdiniz, sonda isə «Sizin Xoyski» yazmışdınız. Deməli, belə çıxır ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya tərəfindən tanınması xəbərini siz versəniz də, müstəqilliyimizi dünyaya mən elan etmişəm.

Məmməd həsən bəyin xıssın-xıssın gülməsi Fətəli xanı əsəbiləşdirdi:

– Heç bir rus partiyası, heç bir Rusiya hökuməti heç vaxt Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanımayacaq, Hacinski! Yalnız Qafqaz xalqlarının güclü ordusu və öz müstəqilliyini son damla qanına qədər qorumaq əzmini açıq nümayiş etdirməsi onları bizimlə hesablaşmağa, Qırmızı Ordunu səhrədlərimizdə dayanmağa məcbur edə bilər.

– Fətəli xan, Azərbaycan özü üçün yaşamaq hüququnu Moskvaya böyük güzəştlərə getməklə qazana bilər. Bu istiqamətdə birinci addım isə Azərbaycan kommunist partiyasının fəaliyyətini qadağan etmək yox, leqallaşdırmaq, ölkədə bolşeviklərin həbslərinə son qoymaq olmalıdır.

– Boş sözdür! Leqallaşmaq kommunistlərə heç gərəkdir də deyil, onlar öz çirkin əməllərini gizli şəraitdə hə-

yata keçirirlər. Bilmirsiniz ki, Bakıda bizim qəzetlərdən çox qiyama çağıran bolşevik nəşrləri yayılır? Bəlkə, onların Rusiyadan aldıkları milyonlardan, Həştər-xandan daşdıqları silahlardan xəbəriniz yoxdur? Yoxdursa, lap pis, hər halda, bu ölkənin daxili işlər naziri olmusunuz. Bəlkə, fikirləşirsiniz ki, kommunistlər o silahları Qarabağa, ya Samura göndəririlər? Xeyr! Bakıda, fəhlə klublarında hərbi dəstələr yaradırlar. Olarmı soruşum: kimə qarşı?

– Əvvəl-axır başa düşün, Xoyski. Əgər Azərbaycanın dost hökuməti Rusiyanı xammalla təchiz edəcəksə, ona sərfəli şərtlərlə istədiyi qədər neft verəcəksə, Rusiyanın başına at təpməyib ki, üstümüzə qoşun göndərsin! Bilirəm, siz suverenlik məsələsində heç kimə, hətta türk qardaşlarımıza da güzəştə getmirsiniz. Amma mənə nahaq müstəqilliyimizi satmağa hazır olan adam kimi qələmə verirsiniz. Bu müstəqilliğin bünövrəsinə sizinlə bərabər mən də daş düzmüşəm. Fəqət onu necə qorumaq haqda düşüncələrimiz tam fərqlidir. Siz Rusiyanı düşmən sifatində görürsünüz. Mənsə onların da maraqlarını nəzərə almağa, dostluq yaratmağa çalışıram. Əgər bolşevikləri yeni kabinetə daxil olmağa razı salsaq, Samur körpüsünün şimalında dayanmış ordunun Bakıya yürüşü mənasız olar.

– Mən Rusiya ilə düşmənçilik edirəm? Moskvaya danışıqlara başlamaq və dostluq əlaqələri qurmaq barədə üç dəfə hökumətimizin rəsmi müraciətini göndərmişəm. Hansı birinə cavab almışıq? Niyəsini təzə üzv yazıldığınız firqə yoldaşlarınızdan soruşun, sizi başa

salsınlar. İndi dedikləriniz isə cinayətə bərabər bir sadələvhlükdür! Bizim həyat yollarımız, doğrudan da, gəncliyimizdən yanaşı olub, «çox hörmətli Məmməd-həsən». Heyif ki, axırda haçalandı.

– Qorxuram ki, sizin bütün məsələlərdə radikallığınız axırda öz başınıza bəla olsun.

– Ondan qorxmayın, Hacınski. Bəlkə də, mən düşmən gülləsindən öləcəyəm²³. Amma şərəflə! Siz qorxun ki, bir zaman əməllərinizdən peşman olub özünüz öz əlinizlə boynunuza kəndir keçirəsiniz²⁴...

Hacınski: «Kifayətdir! Bitdi!» – deyə yumruğunu zərblə skamyaya vurdu.

Fətəli xan ayıldı. Yan-yörəsinə boylandı. Tək idi, kölgə də yoxa çıxmışdı. Ay şimaldan gələn yekə bir qara buludun arxasında gizlənmişdi.

Xoyski üşüdüyünü hiss etdi. Saatını yan cibindən çıxarıb qapağını açdı. Birə işləyirdi. O ayağa qalxıb gərnəşdi və yolu keçdi.

---

²³ Fətəli xan Xoyski 1920-ci ilin 19 iyununda Tiflisdə erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirilib, başından aldığı güllə yarısından keçinib.

²⁴ M.Hacınski 1930-cu ilin dekabrında L.Beriyanın göstərişi ilə «xalq düşməni» kimi həbs olundu, 1931-ci il fevralın 8-də Tiflis həbsxanasında mələfədən hazırladığı kəndirlə özünü asdı. Son məktubunda o, S.Orconikidzeyə və Ş.Eliavaya yazmışdı: «...Ölüm anında bildirmək istəyirəm ki, mən həmişə sizin quruluşa düşmən olsam da, əslində, açıq və qəti fəaliyyət üçün hər zaman tərəddüd etmişəm. Odur ki mənim sovet hökumətinə qarşı törətdiyim hər hansı ziyanlıqdan söhbət gedə bilməz».

***

Mixail Qriqoryeviç Yefremov zirehli qatara qalxdı. Bir dəqiqə, iki, üç, dörd... Birə beş dəqiqə işləmiş qırmızı komandirin əvvəlcədən razılaşıdırılmış siqnalı ilə qrup hərəkətə gəldi. Parovozlar dartındı və təkərlərin səsi aylı gecənin sakitliyini pozdu. Qatarlar projektorlarını yandırmamışdı, qaranlıqda gedirdi. Döngəni burulanda Samur körpüsünün silueti və çayın o tərəfində azərbaycanlıların sərhəd məntəqəsinin zəif işığı görsəndi.

Öndə «III İnternasional» gedirdi. Onun vəzifəsi körpünü ələ keçirmək, saat 1-dək Yalama stansiyasını, ardınca sürətli həmlə ilə Xudatı götürmək, mümkün qədər qısa müddətə Biləcəriyə çatmaq idi. Qatarda şəxsi heyətdən savayı, bolşeviklər partiyasının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü Anastas Mikoyan, Azərbaycan kommunistləri Qəzənfər Musabəyov, Həbib Cəbiyev, Baba Əliyev var idi, təcrübəli komandir Nemikinin rəhbərlik etdiyi 200 nəfərlik desant dəstəsi də burada yerləşdirilmişdi. Yefremov Druqanovu yanına alıb «III İnternasional»da qərargah yaratmışdı. Dudin «Qırmızı Dağıstan»dan ona kömək edirdi.

«Qırmızı Dağıstan» qatarı «III İnternasional»ın zərbə qüvvəsini artırmalıydı və yol zədələnmədisə, onu dərhal bərpa etməli idi. Burada Nemikinə tabe olan əlavə 100 əsgər gedirdi.

«Timofey Ulyantsev» ilə «Qırmızı Həştərxan» isə ikinci eşelonu təşkil edirdi. Bu qatarlara avanqardla

əlaqə saxlamaq və qabaqda gedənlərə atəşlə dəstək vermək əmr olunmuşdu. Bundan başqa, «Timofey Ulyantsev» Bakı bolşeviklərinə silah-sursat aparırdı, ələ keçirilən hərbi qəniməti toplamaq da ona tapşırılmışdı. Nəhayət, dəmir yolu dəniz sahilinə çıxanda ağır toplarla silahlanmış «Qırmızı Həştərxan» azərbaycanlıların gəmilərinin mümkün hücumunun qarşısını almalıydı.

Dörd zirehli qatarların izi ilə 72 minlik XI Qırmızı Ordu gəlirdi.

Hücum planını ordu komandanı Levandovski hazırlamışdı. Növbəti hədəfin Azərbaycan olacağını o hələ Şimali Qafqazı denikinçilərdən tam təmizləməmişdən bilirdi. Martın 17-də Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi İnqilab Şurasına Bakını götürməyin «əlahiddə, əlahiddə dərəcədə» vacib olduğu barədə Lenindən şifrli teleqram gəlmişdi:

Bütün səylərinizi buna yönəldin, ancaq mütləq sırf diplomatik bəyanatlar verin və yerli şura hakimiyyətinin hazır olduğuna maksimal əminlik hasil edin. Eyni şey Gürcüstana da aiddir, hərçənd Gürcüstan məsələsində daha ehtiyatlı olmağınızı məsləhət görürəm.

Bir həftə sonra sovetlərin Hərbi İnqilab Şurasının sədri Trotski göstərişin icrasını sürətləndirmək üçün xalq komissarı Stalinlə məsləhətləşmişdi:

Bakını ələ keçirmək və saxlamaq üçün təcili əməliyyata başlamağı hazırkı şəraitdə mümkün hesab edirsinizmi? Gürcüstanın Azərbaycana dəstək verə biləcəyini nəzərdə saxlayın. Tam toxunulmazlıq və neft vəd edərək Gürcüstanla saziş bağlamaq məqsədəuyğundur.

Stalinin cavabı hücum hazırlığına start vermişdi:

Qafqaz cəbhəsində azı 25 atıcı və 10 süvari diviziya var... Cəsarətlə deyirəm ki, Bakı rayonunu əldə saxlamaq olar. Gürcülərə neytrallıq vəd edirikse, onlar təhlükəli deyillər.

Aprelin ilk günlərindən Dağıstanda böyük rus qüvvələri cəmləşdirilməyə başlamışdı. Yefremovun zirehli qatarlar dəstəsi də Dərbəndə həmin vaxt gətirilmişdi. Bu, Azərbaycanın diqqətindən yayına bilməzdi. Xoyski aprelin 15-də rusların xarici işlər naziri Çiçerinə nota göndərərək hökumətin narahatlığını bildirmişdi, bolşeviklərin Azərbaycan sərhədlərinə hansı məqsədlə qoşun yığıldığının izahını tələb etmişdi. Notaya cavab olaraq Çiçerinin müavini Karaxandan (Karaxanyandan) çoxdan gözlənilən təklif gəlmişdi. Azərbaycanın narahatlığını aradan qaldırmaq üçün Sovet Rusiyası rəsmi danışıqlara başlamağa və iqtisadi-ticari əlaqələr qurmağa hazır olduğunu elan etmişdi! Ancaq bu, hiy-

lə idi. Çünki Bakının danışıqlar üçün heyət müəyyənləşdirdiyi bir vaxtda, aprelin 21-də Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Tuxaçevski altı gündən sonra Azərbaycana işğalçı ordu yetitmək barədə əmr imzalamışdı.

Bununla belə, hücumun tarixi dəyişə bilərdi. Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi İnqilab Şurasının üzvü Orconikidze xalq komissarı Çiçerinə aprelin 23-də öz rəyini bildirmişdi:

Bakıda... ittihadçıların, sosialistlərin və digər partiyaların nümayəndələri hökumətdən çıxıblar, indi Usubbəyov hökuməti təkə müsavatçılardan ibarətdir. Türkiyədə milli hərəkatın rəhbəri Mustafa Kəmal paşa Azərbaycandan tələb edir ki, onları ingilis hücumlarından müdafiə etmək üçün sovet qoşunlarını Türkiyə sərhədlərinə buraxsın. Odur ki bizim Bakıya qansız daxil olaraq onu sovetlərin elan edə biləcəyimiz istisna deyil... Sabah axşam özüm Petrovska gedirəm.

Bu məsələdə son nöqtəni aprelin 25-də Kremldən xüsusi göstəriş aldıqdan sonra Levandovskinin imzaladığı 52 sayılı əmr qoymuşdu:

Zirehli qatarlara rəhbərlik bir əldə cəmləşdirilsin. Aprelin 27-si hücum əməliyyatı həyata keçirilsin...

Levandovskinin hər iki əmri məxfi idi, orduda onlar haqqında çox az adam bilirdi: dəmiryol döyüş sahələrinin rəisi, hücum dəstəsinin komandiri Mixail Yefremov, dəstənin hərbi komissarı Dudin və komissarın müavini Druqanov. Onlar üçlükdə olanda Dudin oturub-durub inqilaba qədər Abşerondakı xidmət illərini xatırlayırdı, Bakıda gizli təşkilatda fəaliyyətindən, Şaumyan və Caparidze ilə tanışlığından danışırdı, ürəyi həmin yerlərə tələsirdi. Digər zabitlər arasında da, əvvəl-axır, qoşunun Samuru keçəcəyinə heç kimin şübhəsi yox idi. Ancaq əksəriyyət elə düşünürdü ki, bu, bir-iki həftədən tez baş verməyəcək.

Yefremov əməliyyat planını ordu komandanı ilə müzakirə edəndən və hücum saatını razılaşdırdandan sonra zirehli qatarlar qrupunu Dərbənddən Belici stansiyasına gətirdi və körpüdən 6 km aralı qalın meşənin içində saxladı. Ağaclar burada yola çox yaxın idi, bu daqları vaqonlara dəyirdi. Samura göndərilmiş kəşfiyyatçıların topladıqları məlumatlar komandiri qane edirdi, şərait çox əlverişliydi, amma ağır döyüşlərdə bişmiş Yefremov hər şeyi son dəfə öz gözləri ilə görmək, qiymətləndirmək istəyirdi.

Druqanov komandirə Hərbi İnqilab Şurasının dəstəyə ezam etdiyi partiya işçiləri ilə də danışmağı məsləhət gördü. Yefremovun kəşfiyyata getmək istədiyini eşidəndə Mikoyan əslən Quba qəzasından olan Qəzənfər Musabəyova əl uzatdı:

– Biz o yerləri bunlardan yaxşı tanıyıraq. Dili də bilirik. Nə deyirsən, bələdçilik eləyək?

Musabəyov əl verdi.

Beş «kəşfiyyatçı» – Yefremov, onun yavəri Yefimov, Dudin, Druqanov, «III İnternasional»ın komandiri Kurdyupov mundirlərini dəyişib qırmızı əsgər forması geyindilər. Mikoyanla Musabəyov mülki paltarada qaldılar. Yolun yarısını onlar zirehli qatarla gəldilər. Amma sərhədə çox yaxınlaşmağa risk etmədilər. «III İnternasional»ı meşənin içində bir talada gizlədib relslərin arası ilə piyada getdilər. Həm də yola baxmaq istəyirdilər ki, azərbaycanlıların gözünə görünmədən çaya nə dərəcədə yaxınlaşmaq olar. Körpünün üstündə hər kəs ayrılıqda gözətçilərə bazarlıq etmək istədiyini dedi, yoxlamadan keçib Azərbaycan tərəfə adladı.

Hərbçilər, əsasən, rabitə xətlərinin haradan keçdiyinə, postların yerinə, mühafizəçilərin sayına diqqət yetirirdilər, partiya işçiləri alverçilərlə söhbət edir, zaraflaşırıdılar. Hər ehtimalla qarşı özlərini elə aparırdılar ki, rus soldatlarını tanımırlar.

Sonra təzə gələn qarovuldan lopabığ bir jandarm cibindən parıldayan harmonikasını çıxardı və rəqslər başladı.

Knyaz Lordkipanidze soldat qiyafəsində Yefremovu burada görüb onun, əslində, komandir olduğunu duymuşdu. Söhbət zamanı Yefremov ştabs-kapitana demişdi ki, həftəarası özünə lazım olan şeyləri almaq üçün körpüyə gələndə həmişə formasını dəyişir. Əvvəla, diqqəti cəlb etmir, ikincisi də, alverçilər zabit görün kimi qiyməti qaldırırlar. Lordkipanidze dərininə getməmişdi və hər şey ötürmüşdü.

Geri qayıdan kimi komandır, ilk növbədə, Nemikini çağırıb desant qrupuna tapşırığını verdi. Gecə saat 12-də düşmənin körpünün üstündəki gözetçiləri aradan götürülməli və nəyin bahasına olursa olsun, rabitə xətləri kəsilməli idi. Mühafizə dəstəsinin hücum barədə başqa postlara xəbər çatdırmasına yol vermək olmazdı. Yefremov Yalama dəstəsinin başının üstünü qəflətən almaq istəyirdi.

Hücuma yarım saat qalanda zirehli qatarlar Samura ən yaxın təhlükəsiz məsafəyə – yolun sonuncu döngəsinə qədər irəlilədi. Buradan körpü hələ görünmürdü. Qatarların şəxsi heyəti və Nemikin desant qrupu sıraya düzülüb. Yefremov komandarmın əmrini oxudu və əsgərlərə çox qısa müraciət etdi:

– Döyüş tapşırığı əmrdən aydındır. Biz zülmə qarşı üsyan qaldırmış insanların köməyinə gedirik. Bu hər bir qırmızı əsgərin beynəlmiləl borcudur.

Sonra Mikoyan alovlu çıxış etdi:

– Yoldaşlar! Orada bizim ən yaxşı inqilabçı dostlarımıza, fəhlələrə müsavətçilər işgəncə verirlər, onları güllələyirlər. Bütün həbsxanalar və zirzəmilər fəhlə sinfinin görkəmli nümayəndələri ilə ağzına qədər doldurulub. Zaqafqaziyada burjuaziya imperialistlərlə birgə fəhlə sinfini soyur, keçmiş çar Rusiyasında sovet hakimiyyəti qurmuş fəhlə sinfinə hava, su qədər lazım olan neftdən nəzarətsiz istifadə edir. Bizim borcumuz Zaqafqaziya, ilk növbədə, Bakı proletariyatına burjuaziyanın və müsavətçilərin diktaturasından xilas ol-

mağa kömək etməkdir, hakimiyyəti ələ almaqdır, sovet sənayesinə neft verməkdir. Sovet hakimiyyəti uğrunda irəli!

Qatarların komandirləri saatlarını Yefremovun saati ilə tutuşdurub öz yerlərini tutdular.

***

«III İnternasional» sürət yığıb körpüyə çıxdı. Qarovulçular gözə dəymirdilər. Öndə gedən zirehli maşın barmaq yoğunluğunda məftili gərib qırdı və sərhəd xəttini keçən kimi projektorlarını yandırdı. Azərbaycanlıların gözetçi məntəqəsindən əsgərlər və zabitlər bayıra tökülüşüdü. Projektorların gur işığı düz onların gözünə vururdu. Adamlar özlərini itirmişdilər, ora-bura vurnuxurdular.

Yefremov nəzarət qülləsinin baxış dəliyindən gözlərini çəkmədən istehza ilə komissar müavinindən soruşdu:

– Druqanov, nədir, bunlar elə bilirlər satdıqları araqları içib gəzintiyə çıxmışıq? Olmaya, bizi sərxoş hesab edirlər?

Atəş səsləri eşidildi. Sərhəd mühafizəçiləri nə baş verdiyini anlamışdılar.

Rabitə xətləri, yəqin ki, artıq kəsilmişdi, amma heç kimə aradan çıxıb Yalamaya xəbər aparmağa da imkan vermək olmazdı. Zirehli qatar bu döngəli yollarda atla yarışa bilməzdi. Yefremov vaxt itirmədən yüngül

top və pulemyotlardan cavab atəşi açmağı əmr etdi.

Bir zirehli qatar azərbaycanlıların kiçik dəstəsinin öhdəsindən asanlıqla gəldi. Tək-tük sağ qalan əsgərlər silahlarını atıb qaçmağa cəhd göstərdilər. Nəmişkin onları əsir götürmək üçün desant çıxardı.

Yefremov şən əhvali-ruhiyyədə idi. Əməliyyatın belə uğurlu başlanğıcı onu nəşələndirmişdi. Qırmızı komandir «III İnternasional»ın nəzarət qülləsindən başını çıxarıb qaçanların dalınca qışqırdı:

– Ey! Sovet hakimiyyəti gəlib! Bizə qoşulmaq istəyən varsa, qatara minsin!

Nəmişkin sərhəd məntəqəsində iki döyüşçü, iki rabitəçi saxladı. Rabitəçilər kəsilməmiş telefon xəttini Dərbənd istiqamətində bərpa etməli, döyüşçülər XI Qırmızı Ordunun əsas qüvvələrinin yetişməsini gözləyib postu onlara təhvil verməli idilər.

Qatarlar Yalamaya üz tutdu.

Kəşfiyyat məlumatına əsasən, stansiyaya qədər yol boş olmalıydı. Həqiqətən də, ruslar maneəsiz irəliləyirdilər. Yalnız arabir dəmir yolunun kənarında meşədən kölgələr çıxır və tez də qaranlıqda əriyirdilər. Bunlar azərbaycanlıların süvari patrulları ola bilərdilər. Ancaq hər şey o qədər sürətlə baş verirdi ki, atıcılar hədəfi nişan almağa imkan tapmırdılar. Pulemyotlardan isə atəş açıb düşməni duyuyq salmaq olmazdı: stansiya artıq yaxınlıqda idi.

Nəhayət, meşə bitdi və üfüqdə işıqlar sayrışdı.

Yalamaya təxminən bir kilometr qalmış uzaqda tütülənən qara ləkə göründü.

– Mixal Qriqorıç, yolumuzda maneə var, – deyə Kurdyupov dəstə komandirini xəbərdar etdi.

Maneənin zirehli qatarlara qarşı göndərilmiş parovoz olduğunu Yefremov dərhal başa düşdü. Belə bir hiylə ilə o, Stavropol ətrafındakı döyüşlər zamanı qarşılaşmışdı. Nəticəsi çox pis olmuşdu.

– Ax, şeytanlar, nə qədər ehtiyatlı tərپənsək də, xəbər tutdular! – Yefremov ovcunu yumruqladı. – Təhlükə çox ciddidir, Kurdyupov, toqquşma olsa, hücum pozulacaq. Yolu zədələmədən bu lənətə gəlmiş parovozu saxlamalıyıq.

– Mənim quşu gözümdən vuran bir xoxol²⁵ topçum var. Təklif edirəm, parovozu partladaq.

– Burada yol birtərəflidir, onsuz da atəş açmaqdan başqa çarəmiz yoxdur. Ancaq tələsin və unutmayın ki, relslər zədələnməməlidir. Buxar qazanından vursun.

Kurdyupov «Oldu» deyib komanda məntəqəsindən çıxdı. Zirehli qatarlar dayandı. Bir neçə həyəcanlı dəqiqədən sonra iki top atəşi və «Ur-ra!» qışqırığı eşidildi. «III İnternasionalı»ın komandiri sevincək geri qayıtdı.

– Xoxol ki, xoxol. Partlatdı, köpək oğlu! Mixal Qriqorıç, düz buxar qazanından vurdu!

²⁵ Ukraynalılara ruslar tərəfindən verilmiş aşağılayıcı, bir çox hallarda zarafatla işlədilən ad, ekspressiv etnonim

– İndi əsas odur ki, parovoz bizə çatmamış dursun. Hər halda, bütün qatarlar geri verməyə hazır olsun.

Bu gün Yefremovun hər şeydə bəxti gətirirdi. Yanan parovoz «III İnternasional»ın qabaq meydançasına çataçatda dayandı.

– Tez hərəkət etmək lazımdır, Kurdyupov. Layiqli rəqiblə üzləşmişik. Bu Yalama qarnizonunun rəisi, görünür, tədbirli adamdır. Yadındadır, dünən özünü tovuz quşu kimi dartan gürcü knyazının yanındakı qıvrımsaç gənc zabit? İndi bizim zirehli qatarımız düzün ortasında, yanan parovozun işığında düşməne gəl-gəl deyir. Təcili onu itələyib ehtiyat yola keçirmək lazımdır.

Zirehli qatar parovozu qabağına qatıb ehtiyat yola yaxınlaşanda rusların manevrini başa düşən azərbaycanlılar toplardan atəş açdılar. Mərmilərdən biri «III İnternasional»ın arxa vaqonunu silkələdi, amma qəlpələr qalın polad təbəqəni deşə bilmədi. Yefremov qarnizonun heyəti və silahları barədə məlumatlı idi. O, düşmən toplarının öz yerlərini nişan verməsini gözləyirdi. «III İnternasional», «Qırmızı Dağıstan», «Timofey Ulyantsev» və «Qırmızı Həştərxan» alov saçan nöqtələri eyni zamanda cavab atəsinə tutdu. Fuqas mərmilər qarnizonun batareyasını göyə sovurdu.

Sonra dəmir yolunun həm sağında, həm solunda pulemyotlar işə düşdü, tüfənglər şaqqıldadı. Güllələr zirehə dəyib sınıan dişlər kimi yerə tökülürdü. Yanan

parovozdan azad olmuş qatarlar pulemyot dzotlarını və səngərləri bombalayır. Artilleriya fuqaslarla azərbaycanlıların dzotlarını bir-bir dağıdır.

Nəhayət, stansiyanın müdafiəçiləri atəşi dayandırdılar. Yefremov da öz toplarına və pulemyotlarına susmaq əmri verdi. Desant qrupu qatardan düşüb sıraya düzüldü.

Qırmızı komandir artıq düşmənin təslim olduğunu düşünürdü və nə vaxt ağ bayraq qaldıracağını gözləyirdi. Lakin bunun əvəzinə sağ cinahda, stansiyanın yaxınlığında əlində üçrəngli bayraq bir süvari peyda oldu və atını birbaşa qatarlara doğru çapdı. Onun arxasınca qaranlıqdan 50-60 nəfərdən ibarət dəstə çıxdı.

Druqanov gözünü binokldan çəkib gülə-gülə Yefremova:

– Bunların başı xarab olub, komandir, – dedi. – Axmaqlar, atla zirehli qatarın üstünə gəlirlər.

Komandir kədərli-kədərli komissar müavininə baxdı:

– Bu, bir kişi hərəkətidir... Çarəsizlikdən atılan addımdır.

Şrapnel mərmilər və pulemyot atəşi süvariləri qatarlara yaxınlaşmağa qoymadan ot kimi biçdi. Yalnız bundan sonra desant qrupu sonuncu müqavimət ocaqlarını söndürmək üçün hücumə keçdi.

***

Yefremov boş stansiyanın gözləmə zalında oturub siqaretini çəkirdi. Yanında əmrə hazır vəziyyətdə yavəri, qapının ağzında iki döyüşçü dayanmışdı. Komandir sonuncu qullabı da vurub kötüyü yerə atdı. Zala daxil olan Druqanovdan soruşdu:

– Burda işimiz bitdimi, Druqanov?

– Elədir ki var, yoldaş komandir.

– İki saatdan çox itirdik. Parovozlar, dəmir yolu zədələnməyib ki?

– Xeyr, yoldaş komandir, ciddi zədə yoxdur. Bir-iki xırda problem çıxmışdı, onları da «Qırmızı Dağistan»la aradan qaldırdıq. Əsas odur ki, təmir qatarını gözləməyə ehtiyac yoxdur.

– İtkilərimiz nə qədərdir?

– Hesablanır. Hələlik mənə 14 nəfər barədə məlumat veriblər.

– Hm... Niyə belə? Mən son ana qədər desantı qatardan düşürmədim...

– Lap axırda gözlənilmədən bir pulemyotdan atəş açdılar ha, çoxu onda öldürülüb. Nəmişin də həlak olanların arasındadır.

Yefremov yerindən dik atıldı:

– Nəmişin? – Komandir zalda gəzişməyə başladı. – Nəmişin, Nəmişin... məşhur qırmızı komandir... 28-ci diviziyanın veteranı... Onunla çox döyüşdə olmuşuq.

Deyirdi, mənə güllə götürmür. Bütün Rusiyanın çöllərindən keçib, gör ölümünü harada tapdı... Meyitini yaralılarla birgə qatara qaldırın. Bəs müsavətçilərin itkiləri nə qədərdir?

– Təxminən 320-350 nəfər.

– Mənə deyilənə görə, qarnizonda 500-ə yaxın adam olmalı idi.

– Qalanlar, yəqin, qaçıb dağılıblar. Əsir götürülən, demək olar ki, yoxdur.

– Əsir bizə lazım deyil. Özümüzlə daşımayacağıq ki! Komandirlərinin də meyiti tapılıbmı?

– Hər halda, mənə belə məlumat verməyiblər. Yəqin, o da aradan çıxıb.

– İnanmıram. Bayaq «demək olar» sözü işlətdin. Belə çıxır ki, az da olsa, əsir var.

Druqanov qapının ağzındakı döyüşçülərə nəsə dedi. Onlar bayıra çıxıb heç yarım dəqiqə keçməmiş yaşlı bir kişi ilə qayıtdılar.

– Bu kimdir? – Yefremov təəccüblə qocanın çiyindən əsdiyi bez çantaya baxdı.

– Teleqrafın rəisi. Stansiyada tək o qalıb.

Qırmızı komandir kişini yanına çağırırdı.

– Rəissən?

– Rəis deyəndə ki, teleqrafda ikicə nəfərik, növbə ilə işləyirik.

– Yalamalısan?

– Hə, – deyə kişi udqundu.

– Çıx get evinə, qoca, sən bizə lazım deyilsən.

Teleqraf rəisi sevincək qapıya tərəf getdi, ancaq yarı yoldan geri döndü.

– Belə başa düşürəm ki, indi hökumət sizsiniz?

Yefremov güldü.

– Müdrik adamsan, qoca, düz başa düşürsən, nə istəyirsən?

Kişi çantasında eşələnib pul çıxardı.

– Xahiş edirəm, günlük qazancı qəbul edib mənə qəbz verəsiniz. Evə pul aparmaq bizə qadağandır. Otaqdakı seyfə isə məni yaxın buraxmırlar. Budur, axşam əsgərlər evlərinə bir neçə teleqram göndərmişdilər, iki nəfər də zəng etmişdi.

Qırmızı komandir maraqla qocanı bir də başdan-ayağa süzdü. Pulu alıb saydı, sonra cib dəftərçəsini çıxardı, qəbz yazdı və qol çəkdi. Kağızı Druqanova uzatdı:

– Buna möhür vur, komissar. Sənsə, qoca, evə səhər gedərsən. Bizim əsgərlər nə tapşırıq versələr, yerinə yetirərsən. Heç nədən qorxma.

Qapıdan çıxanda Yefremov dayandı və döyüşçülərdən birinə dedi:

– Sizi stansiyaya müvəqqəti rəhbər təyin edirəm. Burada qalırınsınız. Dərbənd istiqamətində teleqraf və

telefon rabitəsini bərpa etmək, arxadan gələn qoşun hissələrimizi qarşılamaq üçün özünüzlə kiçik patrul dəstəsi saxlayın. Rabitə bərpa olunan kimi döyüş barədə ordu komandanlığına raport göndərin. Ölüləri yığıb basdırın.

Druqanov müvəqqəti stansiya rəisi təyin olunmuş döyüşçünü kənara çəkdi:

– Raportda göstərərsiniz ki, Yalama müdafiəçiləri təslim oldular və hamılıqla əsir götürüldülər. Ölülər üçün fərqi yoxdur, amma bizimkilər qoy ruhlansınlar. Meyitləri isə elə yerdə basdırın ki, izləri qalmasın.

VI. ÖLÜMDƏN SONRA HƏYAT

Süvarilər zirehli qatarlara hücum çəkəndə rusların bütün diqqətinin onlarda olmasından istifadə edib qüvvəmi topladım və qaça-qaça tərəciklərdən birinin arxasına girdim. Bu tərəcikləri pulemyotlar və toplar üçün daşdan-torpaqdan özümüz ucaltmışdıq.

Mirmehdi üzüqoylu pulemyotunun üstündə uzanıb qalmışdı. Nəfəsi gəlmirdi. Salamat çiyinə güc verib onu yana itələdim və dəzgahın arxasına keçdim.

Pulemyotun şaqqıltısı məni elə vəcdə gətirmişdi ki, yaralı çiyinin ağrısını hiss etmirdim. Hücum keçmiş qırmızı desant yerə yatdı. Tərəcik düşmənlərinin qarşısına sipər çəkmişdi.

Qəfildən kimsə məni pulemyotla birlikdə göyə qaldırıb yerə çırpdı və üstümü torpaqladı.

Torpaq təbəqəsi qalın deyildi, nəfəs ala bilərdim. Ancaq bədənimə dolmuş mərmə qəlpələri və sinəmin üstündəki iri daş qoymurdu. Üstümü açmaq, daşı kənara atmaq istədim. Bir əzam belə tərənmədi.

Görəsən, Mirmehdinin necə, üstü açıq qalmadı ki? Qurda-quşa yem olmasın.

Sonuncu, gözlərim önünə oğlumla Nərgiz gəldi...

Nərgiz balaca Ağəlinin əlindən tutub aparırdı.

– Tez elə, Ağam, dərəcə gecikmişən.

Tarix müəllimi direktorun nəvəsinə irad tutmağa ürək eləmədi, əli ilə uşağa yer göstərdi və sözüünə davam etdi:

– Bu gün, balalar, aprelin 27-sidir. Kitabımızın 60-cı səhifəsini açın. Dərsimiz 1920-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə etmiş qəhrəman oğullarımıza həsr olunacaq.

Balaca Ağəli kitabı başının üstünə qaldırıb barmağını 60-cı səhifədəki şəklinin üstünə qoydu:

– Müəllimə, bu mənim atamdır!

– Bilirəm, – deyər tarix müəllimi şagirdlərə müraciət etdi. – Uşaqlar, siz də bilirsinizmi?

Mən şəkildən qürurla oğluma baxıb gülümsədim.

EPİLOQ ƏVƏZİ

«Biz həyatda olmasaq da, müstəqil Azərbaycanımız olacaq. Yenə də Azərbaycanın başı üstündə üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağımız dalğalanacaq. Xalqımız qədirbilən xalqdır. Hər halda, gələcək nəsillər bizi də xatırlayacaqlar».

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
hərbiyyə naziri, general Səməd bəy Mehmandarov*

Arif Əliyev

Yalama

Bakı, «Altun kitab» – 2017, 160 səh.

Nəşriyyatla əlaqə:

Tel: (99412)5626986

(99412)5626988

E-mail: altunkitab2004@gmail.com

Kağız formatı: 60x90 1/16.

Fiziki çap vərəqi: 10

Tiraj: 200 nüsxə

“**CBS Polygraphic Production**” şirkətinin
mətbəəsində çap olunmuşdur. Tirajı 200 nüsxə.

YALAMA

Müstəqillik tariximizin şanlı səhifəsi

Sovet Rusiyası Azərbaycana yeritdiyi işğalçı ordunu «xilaskar» kimi qələmə vermək üçün tarixi saxtalaşdırıb: «Qırmızı Ordu ölkəyə dəvətlə gəlib, Bakıya qədər müqavimət görmədən, Azərbaycan əsgərlərini əsir götürə-götürə irəliləyib və gül-çiçəklə qarşılanıb».

Uzunmüddətli təbliğatın kütləvi şüura təsir gücünü inkar edə bilmərik. 1990-cı ildə Moskvanın planları alınsaydı, onilliklərlə təbliğat aparmaqla gələcək nəsilləri də inandırmaq mümkün idi ki, 20 yanvarda rus tankları Bakıya xalqımızın xilaskarı kimi daxil olub, sevinclə qarşılanıb. «Mümkünsüzdü» deməyin. Tarixin gülməyi gələr. Yanvar qırğınından cəmi 21 ay sonra parlamentdə Azərbaycanın müstəqilliyi əleyhinə səs verənləri yada salın.

Belə haqsızlıq sizi ağrıdardımı? Əlbəttə. Çoxlarınız o tankların qabağında «canlı barrikadalar»da dayanmışsınız. İndi təsəvvür edin, ilk respublikamızın müstəqilliyinin ömrünü iki saat uzatmaq üçün həyatlarını vermiş, nəinki məzarları qalmamış, heç həlak olduqları yerdə lövhə də qoyulmamış gənclərimizin ruhları necə göynəyir! Ədaləti bərpa etmək, vicdanımızı böyük bir ləkədən təmizləmək şansını niyə əldən verməliyik?!

www.oltunkitab.az

4^m